on,

ome

4
14
8

6
0
8
0
12
14
10
2

0
0
14
8
2
2
10
8
12
2
4
0

6
4
8

14
4
8
10

0
14
4
6
14
10
4
6
8
8
6
0
8
14

14
14
0
14
12

उपलेपादिकं कृत्वा ह्याघारान्तं विवाहवत् ।
विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा लाजहोमो भवेदिह ॥
गृहप्रवेशनीयांश्च हुत्वा स्याद्दृदयाञ्जनम् ।
परिणीत्यादि नात्र स्याल्लाजानावपति स्वयम् ॥
समानतन्त्रकश्चेह होमद्वयमिदं भवेत् ।
तृतीयप्रभृतीनान्तु पार्व्वणानामतिक्रमे ॥
पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्गृह्यविदो जनाः ।
समारूढ़समिन्नाग्नौ पुनराधेयमिष्यते ।
उभयातिक्रमे कार्य्य एकया(धि)विकृतस्वरः ॥
अथ पाणिसमारोपं वक्ष्यामि नियतात्मनाम् ।
सायं प्रातश्च हुत्वाग्निं पाणिमारोपयत्यथ ।
कृते पाणिसमारोपे नियमानपि मे शृणु ॥
जले निमज्ज्य न स्नायान्नोपेयाच्च स्त्रियं तथा ।
कृत्वा मूत्रपुरीषौ तु चिरं नासीत नित्यशः ।
अस्पृश्यस्पर्शनं नैव नैव दुष्टप्रतिग्रहम् ॥

कुर्य्यादिति शेषः ।

पाणावारोपणे पक्षे होमो विच्छिद्यते यदि ।
आसप्तमदिनादर्वागूर्द्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥

इतरत्तु सर्व्वं समानमत्र ।

वक्ष्यामि पुनराधेयं जयन्तस्वामिनो मते ।
आग्न्याधेयिकसम्भारान् यथासम्भवमाहरेत् ॥

Bhawan's Sri Sankaracharya ... Bharatiya Vidya ...

सिकता पद्मपत्रञ्च वराहविहता च मृत् ।
शमी मुञ्जाः कुशारण्या आधानद्रव्यसंज्ञकाः ॥
उपलेपादिकङ्कृत्वा सम्भारा(न्निदधाति तत्) न्निदधीत वै ।
सम्भारेष्वादधीताग्निं श्रोत्रियादिगृहागतम् ॥
उत्तमोऽरणिसम्भूतो मध्यमः सूर्य्यकान्तजः ।
अधमः स्वगृहानीतः श्रोत्रियागारजोऽथवा ॥

श्रोत्रियस्त्वाहिताग्निः ।

शौनकः ।

पौर्णमासी तु सम्प्राप्ता या विवाहादनन्तरम् ।
ततः प्रक्रम्य कुर्व्वीत स्थालीपाकन्तु पर्व्वसु ॥
तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहस्यान्तरा पतेत् ।
तथापि पौर्णमास्यादिः स्थालीपाकक्रिया स्मृता ॥ इति ।

बौधायनोऽपि ।

चतुर्थीहोममध्ये तु प्राप्यते यदि पूर्णिमा ।
तत्रैव यागः कर्त्तव्यो ह्यन्वाधानपुरःसरः ॥

अधिमासादिप्राप्तौ तु सङ्ग्रहकार आह ।

पार्व्वणेष्टि(रा)माग्रयणं सन्ध्योपासनमेव च ।
कुर्य्यान्नित्यानि कर्म्माणि न प्रारम्भमिति स्थितिः ।
गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ॥

इति वचनात् प्रथमारम्भो न कार्य्यः। आरब्धं तु कुर्य्यादेवेत्याशयः।

आज्यं द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत्स्रुचम् ।
तया चाज्याहुतिर्या स्यात् सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥

Bhawan's Sri ... Vidya ...

स्रुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके याज्ञिका विदुः ।
प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म्म वै ।
कार्य्यमित्येक आचार्य्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥
इध्माधाने कृते दुष्टं प्रधानं हविरत्र चेत् ।
तत्स्थाने जुहुयादाज्यमदुष्टन्तु जुहोत्यथ ॥
एवं समाप्य यद्दुष्टं तदप्सु प्रक्षिपेत् पुनः ।
स्विष्टकृतं (हविःशेषं) शेषहविराज्येनैव समापयेत् ॥
प्रच्युतैस्तु नखैः केशैः कीटैर्वाऽमेध्यसेविभिः ।
वसासृङ्मेदोमज्जास्थिमूत्रविट्स्वेदश्लेष्मकैः ।
भिन्नानि चैव सिक्तानि दुष्टान्यप्सु विनिक्षिपेत् ॥
संसृष्टो यस्य गृह्याग्निरन्यगृह्याग्निना यदि ।
चरुर्विविचये कार्य्या यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥
अग्निर्गुणी भवेदेषु विविचीत्यादिको गुणः* ।
चरुः क्षामाय कर्त्तव्यो गृहदाहेऽप्ययं विधिः ॥
प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहोच्यते ।
शवाग्निना तु संसृष्टे कुर्वीत शुचये चरुम् ॥
ग्राम्यदावाग्निसंसर्गेऽप्ययमेव चरुर्भवेत् ।
वैद्युतेन तु सं(सर्गे)सृष्टे कुर्य्यादप्सुमतश्चरुम् ॥
पर्व्वण्यत्यांस्रुपाते तु कार्य्यो व्रतपतेश्चरुः ।
पर्व्वणि व्रतलोपे च (तु) कार्य्यो व्रतपतेश्चरुः ॥

---

* विविच्याद्यागुणाः स्मृता इति संस्काररत्नमालायां पाठः । ते च यथा विविचिश्च शुचिः पश्चात् व्रतभृत्क्षामसुमांस्ततः । ततः रुंकुसुक इति ।

समानतन्त्रं कुर्व्वीत पार्व्वणेन तु कर्म्मणा ।
स्याच्चेत्पविन्नयोर्नाशः स्यात्पवित्रपतेश्चरुः ॥
अन्वाधानेष्टिमध्ये तु अग्निनाशो भवेद्यदा ।
श्रोत्रियाग्निं समानीय प्रायश्चित्ताहुती(र्यजेत्)र्हुनेत् ॥
प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो विधिः किल ।
होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवः स्वरितीति (च) तु ॥
अकृताग्रयणोऽश्नीयान्नवान्नं यस्तु साग्निकः ।
वैश्वानराय कर्त्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिश्च वा ॥
द्विषदन्नं यदा भुङ्क्ते तत्राप्येष चरुर्भवेत् ।
कपालनाशेऽप्येष स्याच्छ्रवणाकर्म्मणामपि ॥
कपालन्तु भवेद्भिन्नं प्रागेव श्रपणाद्यदि ।
मन्त्रेणानपवृत्तेति कपालं सन्दधात्यथ ॥
अभिन्नो धर्म्म इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रक्षिपेज्जले ।
भिन्द्याद्यदि पुरोडाशमुद्गच्छेद्यदि वा तथा ॥
किमुत्पतसि मन्त्रेण बर्हिष्यन्नं निधाय च ।
अभिमन्त्रयते तच्च मा हिंसीदिति* मन्त्रतः ॥
आहुतिर्हूयमाना तु बहिः स्कन्देत वाग्नितः ।
देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्यनेनाभिमृश्य ताम् ॥

---

* मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्म्मा व्यानट् ।
यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १२अ. १०२म. यजुः ।

† अनेन मन्त्रेण अत्र एकत्वमविवक्षितं तेन पञ्चमन्त्रा गृह्यन्ते । ते च यथा देवाञ्जन-

द्रप्स*श्चेत्याहुतिं हुत्वा प्रक्षिपेदनले पुनः ।
निमित्तानन्तरं सर्व्वप्रायश्चित्तं भवेदिह ॥
प्रागेवोत्पद्यते दोष आज्यसंस्कारतो यदि ।
प्रायश्चित्तं भवेदाज्यसंस्कारानन्तरं ततः ॥
व्युत्क्रमो देवतानान्तु सङ्कल्पादौ भवेद्यदि ।
मन्त्राणां व्युत्क्रमस्तद्वद्धोमकाले भवेद्यदि ॥
मध्यात्पूर्व्वार्द्धतश्चेति व्युत्क्रमश्च भवेद्यदि ।
द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्याच्चेत्तथा निर्व्वापणादिषु ।
यद्वो देवा† ऋचा ब्रह्मा जुहुयाच्च स्रुवाहुतीः ॥
कस्मैचिद्ब्राह्मणायास्मिन् व्रते द्रव्यं ददाति चेत् ।
होतव्यैकाहुतिस्तत्र व्याहृत्याख्यः समुच्चयः ॥
यजमानस्तु जुहुयाद्ब्रह्माभावे स्रुवाहुतीः ।
प्राग्यागाद्व्युत्क्रमे ज्ञाते द्रदङ्कृत्वा यजेत्ततः ॥
अविज्ञातविपर्य्यासे विहितां देवतां स्मरन् ।
यष्टव्यं तत ऊर्द्धन्तु व्युत्क्रमावगमे सति ।
प्रायश्चित्तमिदङ्कृत्वा यागं निर्व्वर्त्तयेत्ततः ॥

मगन् यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छतु वर्द्धताम् । गन्धर्व्वाञ्जनमगन्यज्ञ-वर्द्धताम् । पितृञ्जनम-वर्द्धताम् । आप ओषधीर्वनस्पतीञ्जनम-वर्द्धताम् । पञ्चजनाञ्जनम-वर्द्धताम् । इति ।

* द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्व्वः ।
समानं योनिमनुसञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्तहोत्राः ॥ १३अ. ५म. यजुः ।

† यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेडनम् ।
अरावा यो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन् तदेनो वसवो निधेतन ॥
१०म. ३७सू. १२ऋक् ।

यदा त्वविहितां काञ्चिद्देवतामिष्टवांस्तदा ।
प्रायश्चित्तमिदङ्कृत्वा यागं त्वावर्त्तयेत् क्रतम् ॥
यदा हविरपक्वं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् ।
चतुःशरावपात्रेषु पचेद्व्रीहिभिरोदनम् ।
भोजयेत्तेन चान्नेन चतुरो ब्राह्मणानथ ॥
बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिदेव यदा हविः ।
दग्धेनेष्ट्वा पुनर्यागः स्यादारभ्यादितस्तथा ॥
कृत्स्नदग्धं यदा तत्स्यात् पुनरुत्पादयेद्धविः ।
स एव यागः कर्त्तव्यः पुनर्यागस्तु नेष्यति ॥
मध्यात्पूर्व्वार्द्धतोऽवत्तं दुष्टं यदि भवेद्धविः ।
तत्त्यक्त्वा हविषोऽवद्यान्मध्यात्पूर्व्वार्द्धतः पुनः ॥
गमनार्थेन (र्थौ च) सूक्तेन वय*मुक्त्वा पथस्पथम्† ।
पूर्व्ववत्प्रत्यृचं होमं कुर्य्यात् सूक्तस्य वा जपम् ॥
रक्तपादः कपोताख्यः किञ्चिद्दारुणकच्छविः ।
स चेच्छालां प्रविशति समीपं वा व्रजेद्यदि ॥
परिषिचनपर्य्यन्तमन्वाधानादि पूर्व्ववत् ।

---

* वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः ।
प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ३अ. ५६म. यजुः ।

† पयस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानडर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्राधियं धियं सीषधाति प्र पूषा ॥
६म. ४९सू. ऋक् ।

00482

देवाः कपोतसूक्तेन* प्रत्यृचं जुहुयाद्घृतम् ॥
पठेत् स्वाहेति जुहुयात्प्रत्यृचं ग्रहणेष्विह ।
इदं सूक्तं जपेद्यद्वा विकल्पो जपहोमयोः ॥
गत्वा रजस्वलां भार्य्यां निषिद्धदिवसेऽथवा ।
अयाज्यं याजयित्वा तु विषादि प्रतिगृह्य च ॥
अप्रतिग्राह्यपुरुषाद्द्रव्यं वा प्रतिगृह्य च ।
स्पृष्ट्वाग्निं चयनस्थं वा यूपं वाऽभोज्यभोजने ॥
एतेषु च निमित्तेषु भवेदन्यतमं यदि ।
पर्य्यूह्याग्निं परिस्तीर्य्य पर्य्युक्ष्य च ततः परम् ॥
पुनर्वामेति मन्त्राभ्यां† जुहुयात्संस्कृतं घृतम् ।
एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां जुहुयात्समिधोऽथवा ॥
पर्य्यूहणोक्षणे स्यातामन्यत्तन्त्रं तु नेष्यते ।
स्वाहाकारविनिर्मुक्तौ (यद्वा मन्त्रं) यद्वो मन्त्रं‡ जपेदिह ॥

---

* देवाः कपोत इषितो यदिच्छन् दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।
तस्मा अर्चाम कृणवाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
१०म॰१६५सू॰१ऋक् ।

इत्यादिकेन ।

† वाममद्य सवितर्वाम मु श्वो दिवे दिवे वाममस्मभ्यं सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम । ८अ॰ ६म॰ यजुः ।

उपयाम गृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनोमयि धेहि । जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे । ८अ॰ ७म॰ यजुः ।

‡ १०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

अथ विधुरोपासनम् ।

तत्राश्वलायनः ।

उद्धृत्य चाग्निं प्रणवेन चादा-
वन्वग्नि*रित्याहरयेत्† पुरस्तात् ।
निधाय पृष्टो दिवि‡ मन्त्रकेण
ततश्च होमः शकलैश्चतुर्भिः ॥
लेखादयो नैव च तत् सतां स
विश्वानि§ नोद्यान इमे च मन्त्राः ।
नारोपणं वाप्यवरोपणं वा
चोत्पत्तिरेवं विधुरानलस्य ।
नित्यानि नैमित्तिककाम्यकर्म्म
तत्रैव कुर्य्याद्विधुरे सदैव ॥ इति ।

आश्वलायनमाचार्य्यमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथाचारमिदं वचनमब्रुवन् ॥

---

* अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।
अनुसूर्य्यस्य पुरुत्रा च रश्मी ननु द्यावापृथिवी आततन्थ ॥ ११अ. १७म. यजुः ।

† आहरयेदित्यत्राविद्याभावश्छन्दोभङ्गभयात् सोढ़व्यः । अपि माषं मषं कुर्य्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिरमिति कुमारसम्भवटीकायां मल्लिनाथधृतवचनात् ।

‡ पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः सनो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् । १८अ. ७०म. यजुः ।

§ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।
यद्भद्रं तन्न आसुव ॥ ३०अ. ३म. यजुः ।

भगवन् विधुराणां हि धर्म्मान्नो वक्तुमर्हसि ।
विवाहे त्वसमर्थस्य विधुरस्य क्रिया कथम् ॥
श्राद्धानि पञ्चयज्ञाश्च कार्य्या नैमित्तिकाः क्रियाः ।
यस्मिन् येन विधानेन गृहस्थ(:)सदृशो भवेत् ॥

आश्वलायन उवाच ।

कात्यायनभरद्वाजधौम्यबौधायनादिभिः ।
यदुक्तं विधुराणाञ्च तदेव कथयामि वः ॥
चन्द्रानुकूलदिवसे स्नात्वागत्य द्विजैः सह ।
पुण्याहं वाचयित्वा तानभ्यर्च्य च महानसात् ॥
अग्निमाहृत्य विधिवत् स्थण्डिले तं निधाय च ।
सङ्कल्प्य विधुरश्चाथ पुनः सन्धास्य इत्यृचा (त्वथ) ।
पुनः सन्धानवत् कुर्य्याल्लाजहोमं विवाहवत् ॥
चतुर्गृहीतं जुहुयादयाश्चाग्नेस्तु मन्त्रतः ।
तथा यथाविधानोक्तिः सप्त ते अग्न इत्यृचा* ॥
तन्त्रमन्यत्समानं स्याद्धोमशेषं समापयेत् ।
तदानीमेव जुहुयात्तस्मिन्नग्नौ घृताहुतीः ॥
शुचीश्च पावमानीश्च तन्तुमानीश्च माथि(पावि)कीः ।
गृहप्रवेशहोमार्थं जुहुयादाहुतीरिमाः ।
वैश्वानरीर्व्रातपतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् ॥

---

* सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि ।
सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा ॥

१७अ. ७९म. यजुः ।

चतसृभिर्व्याहृतिभिश्चतस्रः समिधस्तथा ।
सायं प्रातश्च जुहुयादौपासनमथाचरेत्(मतः परम्) ॥
दर्शञ्च पौर्णमासञ्च नित्येष्ट्याग्रयणे तथा ।
श्राद्धानि पञ्चयज्ञांश्च तस्मिन्नग्नौ समाचरेत् ।
एवङ्कृते तु विधुरो गृहस्थसदृशो भवेत् ॥

अनाश्रमस्थदोषोऽस्य नास्ति इत्याह आश्वलायनः ।

दानव्रतेषु होमेषु तीर्थेषु श्राद्धकर्म्मसु ।
विधुरोऽपि सदा पूज्यो ह्यग्निवेदसमन्वितः ।
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन वह्निं परिचरेत् स्वयम् ॥
यस्य नित्यानि लुप्यन्ते पतितः सोऽभिधीयते ।
तस्मान्नित्यानि कुर्व्वीत न च नित्यानि लोपयेत् ॥ इति ।

अथ विधुराग्न्युत्पत्तिविधिः ।

प्रयोगपारिजाते ।

स्मार्त्तार्द्धेनाग्निना दग्धां मृतां पत्नीञ्च तां त्रिभिः ।
शिष्टार्द्धेनोद्वहेत्कन्यां पुनश्चित्वाग्निमान् यजेत् ॥
प्रागुद्वाहाच्च शिष्टार्द्धं स्मार्त्तस्याग्नेर्यथाविधि ।
शुश्रूषेदप्यपत्नीक इष्टिं कुर्व्वीत वा न वा ।
सायम्प्रातर्होमधर्म्ममर्द्धाग्नावपि सञ्चरेत् ॥

इति आश्वलायनः ।

अस्यार्थः । स्मार्त्तकर्म्म अनुतिष्ठन् औपासनस्यार्द्धेन मृतां पत्नीं

संस्कृत्य शिष्टार्द्धं पूर्ववत् कर्म्माणि कुर्य्यात्। श्रौतकर्म्म अनुतिष्ठन् स्वपत्नीसंस्कारे त्रिभिरप्यग्निभिर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य पुनरुद्वाहानन्तरमग्निमाधाय यजेदिति।

तथाच ब्राह्मणभाष्ये भृगुः।

भार्य्यायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणि।
पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात् पुनराधानमेव च॥ इति।

एतत् पुनर्व्विवाहेच्छुविषयम्। तदनिच्छुस्तु अन्यमग्निं प्रमीतभार्य्यायै वियोज्य अग्नीनवस्थाप्य कुशमयीं पत्नीं कृत्वा पूर्व्ववत् परिचरेत्। अन्यथा दोषश्रवणात्।

तथाच मैत्रायणीयश्रुतिः।

यस्तु स्वैरग्निभिर्भार्य्यां संस्करोति कथञ्चन।
असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेत्॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः।

मृतायामपि भार्य्यायां वैदिकं न त्यजेद्द्विजः।
उपाधिनापि तत्कर्म्म यावज्जीवं समाचरेत्॥ इति।

उपाधिः कुशमयादिपत्नीकल्पना।

तथाच स्मृत्यन्तरम्।

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः।
अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः॥ इति।

तद्विधिस्तु।

मुहूर्त्तसमये नान्दीमुखं कृत्वा विचक्षणः।
पञ्चाशत्पिञ्जलैः कार्य्या स्त्रियाकारा स्ववेश्मगा॥

प्रादेशमात्रा दीर्घा स्यादहतेनैव वेष्टिता ।
हरिद्राक्षतदूर्व्वाभिश्चन्दनैश्च सुवासयेत् ॥
सौवर्णी षोड़शपलैर्माषकैः षोड़शैरपि ।
ततोऽग्निञ्च प्रतिष्ठाप्य लाजहोमञ्च निर्व्वपेत् ॥
राष्ट्रभृद्धं भवेदत्र आयतायतिता तथा* ।
स्वशाखोक्तञ्च यत्कर्म्म तत्कुर्य्यात्तन्त्रवर्ज्जितम् ॥
प्राशनान्ते ब्राह्मणायो वासो वा सशरं धनुः ।
प्रतोदमथवा रज्जुं ततस्तां यज्ञकर्म्मणि ॥
यज्ञोपवीते बध्नीयात् स्तोमन्त्रान् स्वयमाहरेत् ।
अन्यदा यज्ञशालायां स्थापनीया प्रयत्नतः ॥

इति विधिरत्ने ।

एतद्विधुरोपासनं नित्यं तदकरणे प्रत्यवायश्रुतेः तदुक्तमृग्विधाने ।

अ(प्र)हतं प्रजपेत्सूक्तं पञ्चवारं दिने दिने ।
औपासनं विना दोषी न स्पृशेद्विधुरं ततः ॥

तथा ।

अग्रेण प्रजपेद्वर्गं पञ्चवारं दिने दिने ।
विधुरो वा साग्निकस्य यत् फलं तत् फलं लभेत् ॥

अथ यदि भार्य्यायै सर्व्वोऽपि स्मार्त्ताग्निर्दत्तस्तदा तदुत्पत्तिप्रकारमाह बौधायनः ।

प्रणवेन लौकिकमग्निं परिगृह्य अन्वग्निरिति† होमदेश-

---

* आयता च तथायतिः इति वा पाठः ।

† मन्त्रोऽयं १०४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

मानीय पृष्टो दिवीति* होमस्थाने प्रतिष्ठाप्य तत् सवितु† स्तां सवितु‡र्द्या नो देव सवित§र्विश्वानि देव सवितरिति चतुर्भिः शलाकैः प्रज्वाल्य नित्योपासनादि कृत्वा तमग्निं विसृजन्नारोपणमवरोपणं नित्यनैमित्तिककर्म्माणि चान्नैव कुर्य्यादिति ।

आश्वलायनोऽत्र विशेषमाह ।

मृतायां पतितायां वा प्रोषितायाञ्च पूरुषः ।
न कुर्य्यात्पार्व्वणश्राद्धं पत्न्यामन्यत्र वा गृही ॥

इति पार्व्वणनिषेधात् सङ्कल्पश्राद्धं भवत्येव । अत्रार्थे आश्वलायन-कारिकापि पूर्व्वमेवोक्ता ।

इति विधुरोपासनम् ।

अथ औपासनातिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते शौनकः ।

---

* मन्त्रोऽयं १०४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३म. ६२सू. १०ऋक् ।

‡ तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् ।
यामस्य कण्वो अदुहत् प्रपीनां सहस्रधारां पयसा महीं गाम् ॥ १७अ. ७४म. यजुः ।

§ अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् ।
परा दुःष्वप्न्यं सुव ॥ ५म. ८२सू. ४ऋक् ।

यदि काष्ठाद्यभावेन नष्टो वाग्निर्भवेत्तदा ।
भस्मापनीयायतनं गोमयेनोपलिप्य तत् ॥
उल्लिख्य चाग्निमादध्यादाहृतं श्रोत्रियालयात् ।
विनाशकालादारभ्य परस्ताद्धोमकालतः ॥
पूर्व्वं गृहिण्युपवसेत्तत्र सङ्कल्पपूर्व्वकम् ।
होमकाले तु जुहुयाद्यथापूर्व्वं पतिः स्थितः ॥
गृहिणी यदि रोगाद्यैरुपवस्तुं न शक्नुयात् ।
तदा प्रयोगमाश्रित्य तैत्तिरीयप्रकल्पितम् ॥
अग्निं विहृत्य काष्ठाद्यैरद्भिः परिसमुह्य च ।
परिस्तीर्य्य च पर्य्युक्ष्य ततोऽग्नेरुत्तरे कुशान् ।
आस्तीर्य्य तेषु प्रोक्षणीं समसासादयेत्स्रुवम् ॥
आज्यपात्रेण सं(मार्ग्य)मृज्य तृणानि सह सादयेत् ।
कृत्वा पवित्रे तु तयोर्मध्ये ग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥
ततः प्रोक्षणपात्रे तं निषिच्य सलिलं शुचि ।
ताभ्यां तूष्णीं त्रिरुत्पूय पवित्राभ्यां यथा पुरा ॥
स्रुवाज्यपात्र उत्ताने कृत्वा प्रोक्ष्य त्रिरम्भसा ।
आज्यस्थाल्यां निषिच्याज्यं तस्याधिश्रयणादिकम् ।
कृत्वोद्वास्योत्तरे वह्नेस्त्रिस्तूष्णीमेव तत् पुनः ॥
पुनराहारमुत्पूय पवित्राभ्यां ततस्तु ते ।
पवित्रे ग्रन्थिमुन्मुच्य प्रोक्ष्याग्नौ सम्प्रहृत्य च ॥
परिषिच्य ततो वह्निं सकृदेव समन्ततः ।
अलङ्कृत्य च पुष्पाद्यैः संमृष्टेन स्रुवेण तु ॥

आज्यं गृहीत्वाऽयाश्चाग्ने स नो विश्वैवमादिकम्* ।
मन्त्रमुक्त्वा विधायैकामाहुतिं तदनन्तरम् ।
कुर्य्यादौपासनं होमं यथापूर्व्वमतन्द्रितः ॥
यद्वा सच्छास्त्रविहितप्रयोगेणाज्यसंस्कृतिम् ।
कृत्वा मन्त्रमयाश्चाग्ने स नो विश्वैवमादिकम् ।
उक्त्वा हुत्वा सकृत्पश्चाज्जुहुयाच्च यथा पुरा ॥ इति ।

अत्र विधानान्तरं कारिकोक्तं "तदत्र पुनराधानमित्यादिकं" तदप्यत्र द्रष्टव्यम् ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

अत ऊर्द्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्यात्तत्र विवाहाज्याहुतयो गृहप्रवेशाहुतयो हृदयाञ्जनञ्च भवति कर्त्तैव लाजानावपति तत् पुनराधानमिति ।

अत्र अयाश्चेति मन्त्रेण होमो विवाहहोमश्चेति विधानद्वयमुक्तम् । तत्र अयाश्चेति होम आपदि त्यक्ताग्निविषयः विवाहहोमस्तु अनापदि त्यक्ताग्निविषय इत्याह स एव स्मृतिरूपेण ।

प्रायश्चित्तविधानञ्च कालस्य तदतिक्रमे ।
श्रौते श्रौतस्य गृह्येऽथ स्मार्त्तस्योक्तः पुरा मया ॥
तत्रानुक्तो विशेषोऽत्र विकल्पश्च समासतः ।
वक्ष्यन्ते होमयोः सम्यक् ये च तत्राधिकारिणः ॥
त्यक्तापद्भिरनापन्नो यावत्तावत्प्रभृत्यथ ।

---

* स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रतो ।
यदिन्द्र मृड़यासि नः ॥ ८म. ९३सू. २९ऋक् ।

आहरेद्विधिनैवाग्निं द्रव्यैश्चापि तदीरितैः ॥
त्यक्त्वाग्निमापदि स्वास्थ्ये हुत्वाज्येनाहुतिञ्च ताम् ।
भूराद्यैर्वह्निमाहृत्य पालयेत्पुत्त्रवत्तदा ॥
यदि त्यक्त्वा त्वनापन्नो दत्त्वा शक्त्या द्विजे वसु ।
विवाहविधिनैवाग्निमाहरेच्च यथा पुरा ॥
पाणिग्रहः परिणयश्चात्र वर्ज्यस्तदुत्सवः ।
गृहवेशोपलारोहौ वर्ज्यौ सप्तपदी तथा ॥
स्वयञ्च जुहुयाल्लाजान् पत्न्यारब्धस्तदीरितम् ।
मन्त्रैः कल्पादि तावच्च हुनेदग्निं विवाहवत् ।
अनश्नन्नग्निमाहृत्य सायं हुत्वा ततश्चरेत् ॥

चरेदश्नीयात् । एतद्विधानं द्वादशाहपर्य्यन्तं वेदितव्यम् । तदूर्द्ध्वं विशेषमाह कारिकाकारः ।

आद्वादशदिनादेवमूर्द्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ।
प्रायश्चित्तन्तु यत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ।
मनुना तत्प्रकुर्व्वीत तत्तत्कालानुसारतः ॥ इति ।

नास्तिक्याद्विसृष्टाग्नेर्विधानान्तरमाह स एव ।

अथ गृह्यस्य नष्टस्य ह्यग्नेराधानमुच्यते ।
उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजातये (जोत्तमे) ॥
द्रव्यं किञ्चिद्यथाशक्ति ब्राह्मणायाहिताग्नये ।
आदध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसञ्चितौ ॥
सिकताः पद्मपत्रञ्च वराहविहता च मृत् ।
आखूत्करं चोषरञ्च वल्मीकञ्चाथ शर्करा ॥

इन्दीवरशमीसप्तपर्णाश्वत्थविकङ्कताः* ।
शम्यङ्कुरास्तु विज्ञेया आधानद्रव्यसंज्ञकाः (ज्ञिताः) ।
अग्न्यापतन एतानि पुनराधानकर्म्मणि ॥
निधायैषामलाभे तु यथालाभं निधापयेत् ।
उपलिप्योल्लिखेदेतान् सिकतादीन्निधाय च ॥
इदं त एकमित्यग्नौ सव्याहृति तथाहितम् ।
तन्वङ्गत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिपूर्व्वकम् ।
चतुर्गृहीतमाज्यन्तु जुहुयाद्धि यथाक्रमम् ॥
जुह्वामेव स्रुवेणैव स्थाल्यामादाय गृह्यते ।
चतुर्गृहीतमाज्यन्तु चतुष्कृत्व(त्य) उदाहृतम् ॥
त्वमग्ने सप्रथा असि† यो अग्निर्देववीतये‡ ।
त्वं तु तन्वं त्वं नो अग्ने§ स त्वं नो अग्ने सप्त ते¶ ॥

---

* विकङ्कतः सकण्टकवृक्षः ।

† त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।
त्वया यज्ञं वितन्वते ॥ ५म. १३सू. ४ऋक् ।

‡ यो अग्निर्देववीतये हविष्मा९ आविवासति ।
तस्मै पावक मृड़य ॥ १म. १२सू. ६ऋक् ।

§ त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।
अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृड़िकं सुहवो न एधि ॥
२१क. ३म. यजुः ।

¶ सप्त ते अग्ने—मन्त्रोऽयं १०५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

मनो ज्योतिः* पुनस्त्वेति† हुत्वा ह्यष्टाभिरेव च ।
स्रुवेण जुहुयादाज्यं मन्त्रैश्चापि यथाक्रमम् ॥
अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय च ।
अग्नये शुचये चापि अग्नये पथिकृते ततः ॥
अग्नये तन्तुमते इत्येतेभ्यः पञ्च चाहुतीः ।
सौविष्टकृतमारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥
अनड्वान् दक्षिणा देया ब्राह्मणायाहिताग्नये ।
नास्तिक्येन विसृष्टाग्निश्चीर्णचान्द्रायणव्रतः ॥
अनेनैवाग्निमादध्याच्चिरोत्सृष्टन्तथैव च ॥ इति ।

अयं पुनराधानप्रकार आश्वलायनादीनाम्। अन्येषां तु स्वस्वशाखोक्तोऽनुसन्धेयः। ग्रन्थगौरवभीत्या नात्र प्रदर्श्यते ।

अत्र बहुकालात्यये कार्य्यं प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।
कृच्छ्रो मासद्वयं चेत्त्यजति हुतवहं तच्चतुष्केऽतिकृच्छ्र-
स्तत्षट्के स्यात् पराकस्तत उपरि पयोमासमब्दात्त्रिमासम् ।
नास्तिक्ये तत्प्रमादे त्वसुनियमशतं‡ प्राक्त्रिरात्रात्परं चेत्
कुर्य्यादेकोपवासं त्रिदिनमुपवसेद्विंशतेरूर्द्ध्वमिष्टम् ॥

---

* मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु ।
अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामोऽ३ प्रतिष्ठ ॥
१०म. २अ. यजुः ।

† पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।
घृतेन त्वं तन्वं वर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ १२अ. ४४म. यजुः ।

‡ प्राणायामशतमित्यर्थः ।

षष्ठेरूर्द्धन्तु कृच्छ्रः शरद उपरि चेदूर्द्धमालस्यतोऽग्नि-
स्त्यक्तश्चेद्द्वादशाहे त्रिदिनमुपवसेद्द्वादशाहन्तु मासे।
मासश्चाब्देऽथ चान्द्रं तदपि भवति सोमायनं चाब्दयुग्मे
स्यादूर्द्धं तप्तकृच्छ्रः खलु भवति धनी गाश्च दद्याद्द्विजाय॥

श्लोकद्वयस्यायमर्थः। नास्तिक्यादग्नित्यागे मासद्वयपर्य्यन्तं कृच्छ्रः। मासद्वये पूर्णे मासचतुष्टयपर्य्यन्तमतिकृच्छ्रः। मासचतुष्टये पूर्णे षण्मासपर्य्यन्तं पराकः। तदूर्द्धमब्दपर्य्यन्तं मासं पयोव्रतम्। अब्दे पूर्णे त्रैमासिकं कार्य्यमित्येतन्नास्तिक्ये। प्रमादादग्नित्यागे तु त्रिरात्रात् प्राक् प्राणायामशतम्। तदूर्द्धं विंशतिदिनपर्य्यन्त-मेकमुपवासं चरेत् तदूर्द्धं मासद्वयपर्य्यन्तं त्रिरात्रमुपवसेत्। तदूर्द्ध-मब्दपर्य्यन्तं प्राजापत्यम्। तदूर्द्धं यथान्यायमूह्यमिति। आल-स्यादग्नित्यागे (तु) च द्वादशाहपर्य्यन्तं त्रिदिनमुपवसेत्। द्वा-दशाहे पूर्णे मासपर्य्यन्तं द्वादशाहम्। मासे पूर्णे अब्दपर्य्यन्तं मासमुपवसेत्, पयोभक्षणं वा कुर्य्यात्। अब्दादूर्द्धं द्विवर्षपर्य्यन्तं चान्द्रायणम्। तदूर्द्धं त्र्यब्दपर्य्यन्तं चान्द्रायणं सोमायनञ्च। तदूर्द्धं तप्तकृच्छ्रः धनिनो गोदानं चेति।

मनुरपि।

अग्निहोत्रमपविध्याग्निं* ब्राह्मणः कामकारतः।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं† हि तत्॥

---

* अग्निमित्यत्र अग्नीनित्याकरे पाठः। अत्र बहुवचननिर्द्देशात् गृह्याग्नित्यागे कल्पना कार्य्या इति मेधातिथिः।

† वीरः पुत्त्रस्तस्य हत्या हननं तत्तुल्यमेतत्। तथाच श्रुतिः वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते। इति कुल्लूकः।

मासमपविध्येत्यन्वयः ।

अग्निहोत्रमपविध्या*ग्निं मासादूर्द्ध्वन्तु कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चैव कुर्य्यादिवाविचारयन् ॥ इति ।

यत्तु भारद्वाजगृह्ये अभिहितम् ।

प्राणायामशतमाद्वादशरात्रा†दुपवासः स्यादाविंशतिरात्रात् अत ऊर्द्ध्वमाषष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रीरुपवसेत् । अत ऊर्द्ध्वं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्द्ध्वं कालबहुत्वे दोषगुरुत्वमिति ।

एतत् प्रमादादग्नित्यागविषयम् ।

नास्तिक्यादग्नित्यागे तु व्याघ्रपाद आह ।

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ।
अन्यत्र पुनराधानं दानमन्यत्तथैव च ॥

इति विशेषस्मृतेरत्र प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात्त्यागकालस्य लाघवगौरवाद्यनुसारेण व्रतान्तराण्यूहनीयानीति ।

इति प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ स्थालीपाकविधानम् ।

तच्च(त्र) विवाहानन्तरं मलमासादिप्राप्तावपि प्रारम्भणीयमिति हेमाद्रिमाधवौ । यत्तु पार्व्वणेष्टिं चाग्रयणमित्यादिनिषेधवचनं तत् काम्यविषयम् ।

* अपविध्य त्यक्त्वा, त्यागश्च नित्यानामग्निहोत्रादीनामकरणमुदयापनञ्च ।

† षाद्वादशरात्रादित्यत्र आत्रिरात्रादिति गोपीनाथः ।

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्व्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः ।
त्रयोदशे तु सर्व्वास्ता निष्फला इति कीर्त्तिताः ।
इत्यादि सर्व्वकाम्यन्तु मलमासे विवर्ज्जयेत् ॥

इति पैठीनसिस्मृतेरित्याहतुः । अन्ये तु शुद्धकाले प्रारम्भणीयमित्याहुः ।

तत्र पूर्णप्रतिपद्यसन्देहात् खण्डत्वे निर्णयमाह शौनकः ।

प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यः सन्धिः पर्व्वेति तन्मतम् ।
या तेन युक्ता प्रतिपत्तस्यां कर्म्मेदमाचरेत् ॥

अत्र श्रुतिः । सन्धौ यजेतेति । सन्धेः सूक्ष्मत्वात्तत्र साङ्गकर्म्मणोऽनुष्ठानासम्भवात् सन्धिपदेन तत्पार्श्वद्वयं लक्ष्यते । अतएव सन्धिमभितो यजेतेति श्रुतिः सङ्गच्छते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्व्वेणाप्यपरेण च* ।

इति बौधायनस्मृतेः ।

तत्प्रमाणमाह यज्ञपार्श्वः ।

पञ्चदश्याः परः पादः पत्नादेः प्रथमास्त्रयः ।
कालः पार्व्वणयागे स्यादथान्ते तु न विद्यते ॥

शातातपोऽपि ।

पर्व्वणो यश्चतुर्थोऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।
यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥

अत्र प्रातरिति विशेषणात् सूर्य्योदयादुपरि यागकाल इत्युक्तं

---

* पूर्व्वेणाथ परेण च इति संस्काररत्नमालाया पाठः । अत्र पूर्व्वपरशब्दाभ्यां क्रमेण सन्धेः पूर्व्वं पर्व्वदिनं प्रतिपद्दिनं चाभिधीयते इति गोपीनाथः ।

भवति। अत्र तिथिद्वैधे चतुर्द्दश्यामपि प्रातरेव अन्वाधानं कार्य्य-मित्याह आश्वलायनः।

पूर्णमासस्य दर्शस्य काम्यादीनां तथैव च।
अनुमत्याश्च कुह्वाश्च पूर्व्वाह्णे च प्रयत्नतः।
प्रारभेत सिनीवाल्यां राकायां प्रातरेव च॥

सिनीवाल्यादिलक्षणमपि स एवाह।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली ह्रस्वी कृत्स्ना भवेद्यदा।
नष्टचन्द्रा कुहूर्ज्ञेया क्षये पञ्चदशी च सा॥ इति।

अथ सन्धिकालो विविच्यते।

तत्र गोभिलः।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्व्वप्रतिपदोर्भवेत्*।
तदहर्याग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि॥
पर्व्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि।
तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्व्वेद्युस्तदुपक्रमः॥

उपक्रमोऽन्वाधानम् आवर्त्तनं मध्याह्नः।

लोगाक्षिरपि।

पूर्व्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व्व समाप्यते।
उपोष्य तत्र पूर्व्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते॥

मध्याह्नोत्तरं पर्व्वसन्धौ तु द्वावप्याहतुः।

आवर्त्तनात्परः(यदा) सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः।
परेद्युरिष्टिरित्येष पर्व्वद्वयविनिर्णयः॥ इति।

---

* ततः पूर्व्वमथापि वा इति गोपीनाथः।

अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व्व समाप्यते ।
उपोष्य* तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यते ॥

अत्र वाजसनेयिनां विशेषोऽभिहितो गोभिलेन ।

आवर्त्तनादधः सन्धिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने ।
परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥ इति ।

अत्र ह्रासवृद्धिसमीकरणेन सन्धिः कल्पनीय इत्याह कात्यायनः ।

परेऽह्नि घटिकान्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।
कृत्वा तदर्द्धं पूर्व्वस्मिन् ह्रासवृद्धी प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । यदा पूर्व्वेद्युरमावस्या यावद्घटिका परेद्युः प्रतिपदपि तावती तदा यथावस्थितमेवोपजीव्य सन्धिर्ज्ञेयः । यदा तु प्रतिपदः षड्घटिकाक्षयस्तदा घटिकात्रयक्षयोऽमावास्यायां योजनीयः तस्मिन् योजिते द्वादशघटिका अमावास्या भवति तदावर्त्तनात् पूर्व्वं सन्धिः सम्पद्यते । अनेनैव न्यायेन घटिकाद्वयवृद्धौ योजितायाममावास्या अष्टादशघटिका भवति । तथा सति आवर्त्तनादूर्द्ध्वं सन्धिः सम्पद्यते ।

यत्तु हेमाद्रौ हारीतवचनम् ।

पर्व्वणोंऽशे द्वितीये तु कर्त्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः ।
द्वितीयासहितां यस्माद्दूषयन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

तदेतद्बहुग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम् । अथवा पूर्व्वां पौर्णमासीमुपवसे-

---

* उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरं किन्तु कृतेऽग्न्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति उपवासशब्देनाग्न्याधानमुच्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणे तथा श्रुतेः यथा उपाकृतम् श्वो यजमाने देवता वसन्तीति ।

दिति बह्वृचब्राह्मणोक्तप्रकारेण पैङ्ग्यमतानुसारिणामिदमिति योजनीयम्। विद्यारण्यश्रीपादैरेवमेवैतद्ब्राह्मणं व्याख्यातम्।

तथाच ब्राह्मणम्।

पूर्व्वां पौर्णमासीमुपवसेदिति पैङ्ग्यमुत्तरामिति कौषीतकं

या पूर्व्वा पौर्णमासी सा अनुमतिर्या उत्तरा सा राकेति।

अस्यार्थः। खण्डतिथिवशाद्यदा दिनद्वये पौर्णमासी सम्पद्यते तदा अनुमतिसंज्ञां पूर्व्वां पौर्णमासीमुपोष्य परेद्युर्यजेतेति सामशाखाप्रवर्त्तकस्य पैङ्ग्य(ग्य)र्षेर्मतम्। उत्तरां राकासंज्ञां पौर्णमासीमुपोष्य ततोऽपरेद्युर्यजेतेति ऋक्शाखाप्रवर्त्तकस्य कौषीतकिऋषेर्मतम्। पौर्णमासीन्यायममावास्यायामपि दर्शयति या पूर्व्वा अमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति।

पर्व्वणि समाप्तिं निषेधति मनुः।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते।
पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः॥ इति।

प्रतिपच्चतुर्थांशेऽपि यागं निषेधति कात्यायनः।

न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः क्वचित्।
रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनी॥ इति।

शौनकोऽपि।

यस्तु न प्रारभेतेष्टिमन्त्यांशे पर्व्वणो द्विजः।
प्रतिपद्श्चतुर्थांशात्प्रागयस्य न समापयेत्॥
कृता साप्यकृतैवेष्टिस्तयोः स्यान्नात्र संशयः।
पुनरेवाचरेदिष्टिं शुभेऽहनि यथाविधि॥

शुभाहमपि स एवाह।

मासस्य पर्व्वषट्कानि सम्प्रोक्तानि मनीषिभिः।
पञ्चम्यौ पञ्चदश्यौ वा दशम्यौ वाप्युदीरिते।
व्रतवज्जुहुयादासु प्रतिपर्व्वसु यो द्विजः॥ इति।

अस्य क्वचित्प्रतिप्रसवमाह शातातपः।

सन्धिर्य(द्य)त्रापराह्णे स्याद्‌यागं प्रातः परेऽहनि।
कुर्व्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति॥ इति।

अथ सद्यस्कालतिथिः।

तत्र कात्यायनः।

सन्धिश्चेत्सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक्पर्य्यावर्त्तनाद्रवेः।
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः* ॥ इति।

भाष्यार्थसङ्ग्रहकारोऽपि।

अन्वाहितिश्च स्तरणोपवासौ
पूर्व्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम्।
आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्व्वसन्धि-
स्तदैव यागः क्रियते सम(स्त:)स्तैः॥

---

* सद्यो वा सर्व्वं करोति सद्यस्कालायाम् इत्येतत् सूत्रमप्यत्रानुकूलं ज्ञेयं वैजयन्तीकारैस्तथैव व्याख्यानात्। तत्र सद्यस्कालविधिरन्वयरूपः। प्रतिपच्चतुर्थांशनिषेधो व्यतिरेकरूपः। एवं च सति निषेधवाक्यं सावकाशं भवति इति गोपीनाथः।

कालादर्शेऽपि ।

पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धिर्यदि सङ्गवमन्तरा ।
आवर्त्तनञ्च स्यात्तर्हि सद्यस्कालतिथिर्भवेत् ॥
पर्व्वद्वये परेद्युः स्यात्सङ्गवात्परतो यदि ।
सद्यस्कालः परेद्युः स्यादयमेव तिथिच्चयः* ॥ इति ।

अथ विकृतीष्टिकालमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्व्वसन्धिः
कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः ।
तदैव यागः परतो यदि स्या-
त्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युः ॥

अस्यार्थः । आवर्त्तने ततः पुरा वा पर्व्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चादाग्रयणादिवि(प्र)कृतियागः कर्त्तव्यः यदा त्वावर्त्तनात् परतः सन्धिस्तदा सन्धिदिने विकृतियाग एव कार्य्यः प्रकृतियागस्तु परेद्युरनुष्ठेय इति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

हेमाद्रावपि ।

आद्ययोः कल्पयोः कुर्य्याद्विकृतिं प्रकृतेः पराम् ।
अन्यत्र विकृतिं तत्र कुर्य्याच्छ्वः प्रकृतिर्भवेत् ॥

इति खण्डतिथिनिर्णयः ।

---

* त्रेय एवं तिथिचय इति खपुस्तके पाठः।

एवं पर्व्वकालं निरूप्य तत्र कर्त्तव्यमभिधीयते।

तत्र आश्वलायनसूत्रम्।

अथ पार्व्वणस्थालीपाकस्तस्य दर्श(पौ)पूर्णमासाभ्यामुपवासइध्माबर्हिषोश्च सन्नहनमिति।

उपवासशब्दोऽत्र दम्पत्योरेकभोजनादिनियमलक्षकः।

तथाचापस्तम्बः।

अमाषममांसमाज्येनाश्नीयातां तदभावे दध्ना पयसा वेति।

कात्यायनोऽपि।

मांसमैथुने वर्ज्जयेत् केशश्मश्रु वपते वाऽशिखमपराह्णे व्रतोपायनीयमश्नीतः सर्पिषा सुहिताविति।

उपवासकारणमाह श्रुतिः।

तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयोरुपवसेदिति। न ह वा अव्रतस्य देवा हविरश्नन्ति तस्मादुपवसत्युत्तमे देवा हविरश्नीयुरिति।

वाजसनेयकेऽपि।

ते हैनमेतद्विदुर्व्रतमुपयन्तमेष नः प्रातर्यष्टेति तस्य विश्वेदेवा गृहानभ्यागच्छन्तीति।

तैत्तिरीयकेऽपि।

पूर्व्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोपवसतीति।

तत्र अन्वाधानकालमाह कारिकाकारः।

प्रातरौपासनं हुत्वा समिधौ द्वे निधाय च।

अथवा तिस्र आदध्यात् क्रतुसङ्कल्पपूर्व्वकम् ॥ इति ।

शौनकोऽपि ।

अग्निं विहृत्य पूर्व्वेद्युस्तत्रान्वाधानपूर्व्वकम् ।
परिस्तरणपर्य्यन्तं पुरस्तात्तन्त्रमाचरेत् ॥ इति ।

तत्परिस्तरणं सायं होमानन्तरं कर्त्तव्यमित्याह आपस्तम्बः ।

ततः सम्प्रेष्यति परिस्तृणीत परिधत्ताग्निमिति ।

ततः सायं होमानन्तरमित्यर्थः । इदमन्वाधानादिकं कातीयानां नास्ति । स्मार्त्तसूत्रे तदविधानात् ।

अत्र दिने वर्ज्यान्याह सांख्यायनः ।

कलहं क्रीतविक्रीतं प्रहासं बहुभाषणम् ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाशय्यां यक्ष्यमाणो विवर्ज्जयेत् ॥

जाबालिरपि ।

करम्भांश्च कुलित्थांश्च वर्ज्जयेत् कोद्रवांस्तथा ।
अनृतं बहुभाषाञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।
दन्तशौचञ्च पूर्व्वेद्युर्यागस्यैतानि वर्ज्जयेत् ॥
मसूरांल्लवणान् क्षारान् चणकान् कोरदूषकान् ।
माषान्मधु परान्नञ्च वर्ज्जयेत्पर्व्वणि द्विजः ॥

कात्यायनोऽपि ।

लवणं मधु* मांसञ्च क्षारान् यो येन हूयते ।

---

* मधुशब्देनात्र क्षौद्रं गृह्यते । मद्यस्य तु "न मद्यं ब्राह्मणः पिबे"दित्यनेनैव निषेध-सिद्धेः ।

औपवस्ते न भुञ्जीत तथा रात्रौ न किञ्चन* ॥

अत्र लवणस्य सैन्धवव्यतिरिक्तस्य निषेधः ।

सर्ज्जिक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ।
व्रतस्थो वर्ज्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा† ॥

इति देवजानीये विशेषोक्तिः ।

क्षारलवणमुक्तं माधवीये ।

तिलमुद्गादृते शैव्यं शस्ये गोधूमकोद्रवौ ।
च(ची)णकं देवधान्यञ्च एष क्षारगणः स्मृतः ॥

अन्यत्रापि ।

स्मृत्युक्तान्नं सकृद्भुङ्क्ते पर्व्वण्यावर्त्तनादपि ।
न रात्रावसमर्थश्चेदद्यात्किञ्चित्फलादिकम् ॥
अग्नेः पश्चात् स्वपेद्धाम्यश्शिरा भूमौ समाहितः ।
अग्न्याहितस्य विषयमेवमाह प्रजापतिः ॥

एतदकरणे प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः ।

पर्व्वण्यर्त्त्याश्रुपाते च कुर्य्याद्व्रतभृतश्चरुम् ।
पर्व्वणि व्रतलोपे तु कुर्य्याद्व्रतपतेश्चरुम् ॥

---

* अत्र क्षारशब्देन यस्य भक्षणे लालोत्पद्यते तद्द्रव्यमुच्यते। येन हूयते इत्यनेन यागसाधनत्वेन स्वीकृतं द्रव्यमपि न भक्षणीयमित्युक्तं भवतीति गोपीनाथः। क्षारो येन च हूयते। धान्यं रात्रौ न किञ्चन. इति द्वितीयचतुर्थपादयोः पाठो गोपीनाथसम्मतः।

† अत्र सामुद्रस्योपादानात् सैन्धवादेरनिषेधः प्रतीयते तस्य हविष्यत्वात्। यथाचोक्तम्—

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्।
अक्षारं लवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते॥

अक्षारलवणं सैन्धवमिति सर्व्वनिबन्धकाराः।

समानतन्त्रं कुर्व्वीत पार्व्वणेन तु कर्म्मणा ।

प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरपीष्यते ॥ इति ।

ऋग्विधानेऽपि ।

यस्य लु(प्ये)प्येद्व्रतं मोहाद्व्रात्यैर्वा संविशेत्सह ।

उपोष्य जुहुयादाज्यं त्वमग्ने व्रतपाः असि* ॥ इति ।

एवं नियमयुक्तेन रात्रिमतिवाह्य प्रातःस्नानादि निर्वर्त्त्य स्वस्वशाखोक्तमार्गेण स्थालीपाकः कार्य्यः । तत्रापि पौर्णमासस्थालीपाकः सूर्य्योदयानन्तरमारम्भणोयः दर्शस्थालीपाकस्तु सूर्य्योदयात् पूर्व्वमारम्भणीयः ।

तथाचापस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।

उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयन्ति प्रागुदयादमावास्याया इति ।

एतच्छ्रौतकर्म्मविषयमिति केचित् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
स्थालीपाककालादिविधानम् ।

अथात्र सूतकादिप्राप्तौ निर्णय उच्यते ।

तत्र आश्वलायनाचार्य्यः ।

तौ चापि सूतके शावे (प्रर्व्वणी) पार्व्वणेष्टिं महापदि ।

स्त्रोधर्म्मिण्याञ्च भार्य्यायां न कुर्य्यातां कदाचन ॥

---

* त्वमग्ने व्रतपाः असि देवः आ मर्त्त्येषु आ त्वं यज्ञेषु ईड्यः । म. ११सू. १ऋक् ।

ताविति प्रकरणात् श्रौतस्मार्त्तकर्म्मानुष्ठातारौ। स्त्रीधर्म्मो रजः तद्वतो स्त्रीधर्म्मिणो "स्त्रीधर्म्मिण्यविरात्रेयो मलिनो पुष्पवत्यपी"त्यभिधानात्। एतद्व्रतग्रहणात् पूर्व्वकालविषयम्। व्रतग्रहणे कृते तु यागः कार्य्य एव।

तथाहि श्रूयते।

यस्य व्रत्येऽहन्यनालब्धुका भवति तामुपरुध्य यजेतेति।

एवं सूतकादावपि द्रष्टव्यम्। उपक्रान्तत्वेन दोषाभावस्योक्तत्वात्। अथ यागातिपत्तौ सूतकादिनिवृत्त्यनन्तरं पथिकृच्चरुपूर्व्वं यागः कार्य्यः।

तथाच कारिकाकारः।

स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यद्यन्याग्नौ स्वयं यजेत्।
स्वाग्नावन्यो यजेद्यद्वा कार्य्यः पथिकृतश्चरुः॥ इति।

अत्र विशेषमाह शौनकः।

स्थालीपाकमतिक्रामेद्यदि तद्यत्र कुत्रचित्।
दिवसे तत्र कर्त्तव्यमेतत्तु स्मार्त्तकर्म्मणः॥
तत्रापि यद्यतिक्रामेत्कार्य्यं पर्व्वण्यनन्तरे।
पथिकृद्धोमपूर्व्वन्तु कर्त्तव्यमवधानतः॥

अस्यार्थः। प्रतिपदि स्थालीपाकस्यातिक्रमे द्वितीयादिचतुर्द्दशीपर्य्यन्ततिथिषु यत्र क्वापि कार्य्यः। तत्राप्यतिक्रमे अनन्तरे पर्व्वणि पथिकृत्पूर्व्वकं स्थालीपाकः कार्य्यः इति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम्।

यत्तु चन्द्रिकायामुक्तम्।

गौणकाले यदा कर्म्म स्यादनादिष्ट(ष्टि)पूर्व्वकम् ।
यदि गौणोऽप्यतिक्रान्तस्तदा लोपः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तं यथोक्तं स्यात्(न च)तत्र तत्कर्म्म कारयेत् ॥ इति ।

तत्तु अन्यकर्म्मविषयं शाखान्तरविषयं वेति न कोऽपि दोषः ।

अथ पार्व्वणद्वयातिक्रमेऽपि कारिकाकारः ।

उभयातिक्रमे कार्य्य एकः पथिकृतो भवेत् ।
तृतीयप्रभृतीनान्तु पर्व्वणामतिपातने ।
पुनराधानमिच्छन्ति केचिद्गृह्यविदो जनाः ॥

सायनीये तु ।

दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्येत द्वयमेव वा ।
एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्द्धेन शोधनम् ॥

इत्यतिपन्नयागविधानम् ।

अथ प्रोषितस्य धर्म्मविधानम् ।

स्मृतिसारे ।

धनाद्यर्थं व्रजन्मार्गे यदि तीर्थमवाप्नुयात् ।
शालीनो लभते स्नानं न तदर्थं पृथग्व्रजेत् ॥
पत्युरेव प्रवासः स्यान्न तु पत्न्याः कथञ्चन ।
प्रवसन्ननलं पश्चादुपविश्योपतिष्ठते ।
प्रवत्स्यामीति सङ्कल्प्य ततो ब्रूयान्नमोऽग्नये ॥

प्रवत्स्यतः कर्त्तव्यविशेषमाह शौनकः ।

ANSSBA
BYBSSMV

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि धनलिप्सामे चतुर्थदिवसे
कृत्वा होमादिकं गेहे पश्चाद्गच्छे थाविधि ॥ इति ।
विस्तारोऽस्य चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

तथा ।

प्रोषितस्य विधिर्यत्तदिदानीं स निरूप्यते ।
होमादीनां यथाकालं यजमानं भवेदिति ॥
अग्न्यन्तिके मनः कृत्वा तां दिशं सन्निरीक्ष्य च ।
आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा कुर्य्यात्त्यागान् यथाक्रमम् ॥
सौराग्नेयान् जपेन्मन्त्रानिति वृद्धस्य सम्मतिः ।
कुर्य्यादवसरप्राप्तमृत्विक् पत्नीसमीपतः ॥
पत्न्यां रजस्वलायां वा प्रसूतायामथापि वा ।
पूर्व्वमेव नियुक्तः सन् कुर्य्यादृत्विग्यथोदितम् ॥
अनुज्ञातः सुतः शिष्य ऋत्विग्वा हवनं कृते ।
सोऽपि त्यागान् यथाकालं कुर्य्यादित्याह भास्करः ॥
होमादिकं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्यते यथा ।
ततोऽश्नीयादिति कठाः प्राहुः पर्व्वण्यथोच्यते ॥
माषं मांसानि लौहित्यं तिलस्नेहादिवर्ज्जितम् ।
प्रोषितेन न भोक्तव्यं सायं भुक्तिर्न चैव हि ॥
पराग्निपक्वं नाश्नीयाद्गुड़गोरसमन्तरा ।
शाकपिण्याकस(श)क्वादीन् विना यद्यत्फलादिकम् ॥
आहृतं केनचिद्भोज्यमन्नं पूर्व्व(प्र)मकल्पितम् ।
आद्यं भोजनपर्य्याप्तमश्नीयाद्दोषदर्शनात् ॥

अत्र. यदा कर्म्म स्या[…]भक्ष्यद्रव्याद्यभावतः ।
स्वसत्तया पचेदन्तस्[…]श्रीयात्प्रोषितोऽग्निमान् ॥
प्रोषितो नैत्यकं त[…]र्म्म कृत्वाचम्य यथाविधि ।
सङ्कल्प्य पूर्व्ववत्य[…]ांस्तान् कुर्य्यात्पञ्चयज्ञियान् ॥
एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् पृथक् पृथक् ॥

इत्याश्वलायनस्मरणाद्द्रव्यविभागानन्तरं वैश्वदेवादिकं पृथगेव कार्य्यम् ।

भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते ।
विभागे सति धर्म्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति मिताक्षरायां नारदोक्तेः । अविभक्तदशायां यानि द्रव्यसाध्यानि मन्त्रजपोपवाससन्ध्योपासनव्रतयज्ञवेदपारायणादीनि नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु कर्म्मसु पृथक् पृथगेवाधिकारः । अत्रत्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

इति विधानपारिजाते औपासनविधानम् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुस्रियते । तत्र वरस्य वध्वा सह गृहप्रवेशविधानमुच्यते ।

तत्र ज्योतिर्बृहस्पतिः ।

कालः शुभतरो नृणां गृहस्थानां शुभाय वै ।
गृहप्रवेशनादेव गृहस्थस्य गृहस्थता ॥ इति ।

ANSSBAV
BYBSSMV

एतद्गृहप्रवेशनं विवाहकर्म्मणि समाप्ते चतुर्थदिवसे नागबलिं कृत्वा कार्य्यम्।

तथाच वराहमिहिरः।

विवाहस्य निवृत्तिस्तु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु।
वास्तुनागबलिः कार्य्यो विप्राशीर्वचनं तथा॥

तद्विधानमाह वैजवापायनः।

चतुर्थदिवसे रात्रौ लिखेन्मानसवापिकाम्।
हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धपुष्पाक्षतादिभिः॥
संपूज्याप्सरसश्चैव सोमगन्धर्व्वराक्षसान्।
संपूज्य शुकहस्त्यादीनारोप्य स्वगृहं प्रति।
संवेशनादिकं कर्म्म अन्यथा तु व्रजेद्भयम्॥

संवेशनं गृहप्रवेशनम्। कुर्य्यादिति शेषः।

कालदीपेऽपि।

संवेशनं तुर्य्यदिने चतुर्द्दशी
पर्व्वाष्टमीसंक्रमपातवर्ज्जिते। इति।

तुर्य्यदिने विवाहदिनाच्चतुर्थदिवसे इत्यर्थः।

तथा।

शुभे काले गृहे प्राप्ते वर्द्धन्ते सम्पदः सदा।
असत्काले गृहे प्राप्ते सर्व्वनाशो गृहे भवेत्॥ इति।

अन्यत्रापि।

बधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये
शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवाऽह्नि।

द्वितीयके वाऽथ चतुर्थके वा
षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

प्रथमादौ दिवसे इत्यर्थः ।

लल्लः ।

स्वभवनपुरप्रवे(दे)शे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे ।
नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥

माण्डव्यः ।

नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु सप्तसु ।
वधूप्रवेशे माङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

वामे शुक्रे नवोढ़ायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।
धनं धान्यञ्च पृष्ठस्थे सर्व्वनाशः पुरःस्थिते ॥
नवोढ़ायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सम्मुखे भृगौ ।
तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलन्तु द्विरागमे ॥
पूर्व्वतोऽभ्युदिते शुक्रे प्रयायाद्दक्षिणापरे ।
पश्चादभ्युदिते चैव यायात् पूर्व्वोत्तरे दिशौ ॥

तथा भाद्रपदमारभ्य पूर्व्वादिचतुर्दिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कपाटं ज्ञेयम्। तथा चैत्रमारभ्य पूर्व्वाद्यष्टदिक्षु मुख्यदिशि मासद्वयं विदिक्षु एकं मासं क्रमेण कण्टकं जानीयात्। इदं द्वयं ग्रामान्तरे नववधूगमने वर्ज्यम् ।

एकग्रामे तु प्रयोगपारिजातधृतमुहूर्त्तसङ्ग्रहे ।

रेवतीमित्रहस्ताश्विरोहिणीचान्द्रवासवाः ।

पौष्णुत्तराणि मूलञ्च वैष्णवं शततारका॥

पैतृकञ्च तथा श्रेष्ठं प्र(सं)वेशनविधौ तथा।

रिक्ताः पर्व्वाष्टमी विष्टिर्वर्ज्याः शेषाः शुभावहाः॥

शुभांशे शुभवारेषु शुभदृष्टे शुभांशके।

निशि प्रवेशासम्पत्तौ दिवा वा शोभनो भवेत्॥ इति।

मित्रोऽनुराधा चान्द्रो मृगशिरः वासवो धनिष्ठा वैष्णवं श्रवणा पैतृकं मघा शेषाः प्रसिद्धाः।

व्यवहारतत्त्वेऽपि।

पौष्णात् कभाच्च श्रवणाच्च युग्मे

हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु।

पुष्ये च मैत्रे च बधूप्रवेशो

रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः॥ इति।

कभं रोहिणी व्यर्ककुजे रविभौमेतरवारेष्वित्यर्थः।

स्मृत्यन्तरे।

दिनत्रयादिदोषेषु बध्वावेशो गृहे न सन्। इति।

पत्या सह गमने प्रतिशुक्रदोषो नास्ति तदुक्तं भीमपराक्रमे।

स्वामिना नीयमानायाः प्रतिशुक्रो न (विद्यते) दोषभाक्।

मत्स्यपुराणेऽपि।

चतुःशालं चतुर्द्वारमलिन्दैः सर्व्वतो युतम्।

नाम्ना तत् सर्व्वतोभद्रं न तत्र प्रतिशुक्रता॥

काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वत्र्याङ्गिरसेषु च।

भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न विद्यते॥

ज्योतिःसागरेऽपि ।

पौष्णादिवह्निपादेषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखं गमनं शुभम् ॥

नारदः ।

आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाप्यथवाऽष्टमे* ।
वधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ समे दिने ॥

षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यादिति निषेधस्तु सति सम्भवे द्रष्टव्यः । समदिनमपि षोड़शदिनादर्वाग्द्रष्टव्यम् ।

वधूप्रवेशो युग्मायां तिथौ षोड़शवासरात् ।

इति संग्रहोक्तेः । एवं मासवर्षेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा मासे च वर्षे च तत ऊर्द्ध्वं न शोभनः ।

इति तत्रैव नारदोक्तेः ।

अत्र वर्ज्यमासानाह बृहस्पतिः ।

कुलीरकन्यकाकुम्भे दिनेशे न विशेद्गृहम् ।
ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा नराधिपः ॥ इति ।

गमनसमये कर्त्तव्यविशेषस्तु स्वस्वसूत्रतोऽवगन्तव्यः ।

सामान्यस्तु ।

मार्गस्थेषु निवासेषु वधूं पश्यन्ति ये जनाः ।
तद्दृष्टिदोषशान्त्यर्थं प्रतिवीक्षेत तां वरः ॥

---

* षष्ठे वाप्यष्टमे दिने इति घ-पुस्तके पाठः ।

सुमङ्गलीरियं बधूरिमामित्याद्यृचं* जपेत् ।
इत्यध्वना स्वकं वेश्म बधूमानाय्य तां वरः ॥
तया सह गृहद्वारप्रदेशे प्राङ्मुखः स्थितः ।
प्रदीपपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ॥
सत्कृताभ्युद्गमस्तत्र स्वयानादवरुह्य च ।
प्रदक्षिणप्रक्रमणमनुभूय क्षणान्तरम् ॥
ततस्तां पूर्व्ववत्पाणौ परिगृह्य बधूं वरः ।
प्रवेशयेद्गृहंगृहमित्याद्यृचं† ब्रुवन्निति ॥

गृहे कर्त्तव्यमाह कारिकाकारः ।

विधाय पूर्व्वं गृहदेवतार्च्चां
सन्मङ्गलालङ्कृतदेहगेहः ।
तूर्य्यस्वनैर्मङ्गलगीतपूर्ण-
कुम्भैर्विशेद्विप्रबधूसमेतः ॥
स्वस्तिवाचनपुरःसरं ततो
विप्रसङ्घमभिपूज्य शक्तितः ।
बन्धुभिः सह विधाय भोजनं
संविशेदभिमताङ्गनासखः ॥

श्रीपतिरपि ।

---

* सुमङ्गलीरियं बधूरिमां समेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन ॥ १०म. ८५सू. ३३ऋक् ।

† गृहंगृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।
सिषासन्ती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्भजते वसूनाम् ॥ १म. १२३सू. ४ऋक् ।

विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो
युग्मे तिथौ षोड़शवासरान्तात् ।
तदूर्द्धमासेषु च पञ्चमान्ता-
त्ततः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥

अत्रापि विशेषमाह नारदः ।

समे वर्षे समे मासि यदि नारी गृहं विशेत् ।
आयुष्यं हरते पत्युः सा नारी मृतिमाप्नुयात् ॥

अथ नागवल्युत्सवप्रयोगः ।

प्रयोगपारिजाते ।

विवाहाच्चतुर्थदिवसे रात्रौ वा संक्रमव्यतीपातादिवर्ज्जिते काले पत्न्या सह कृतमङ्गलस्नानो वरः प्राणानायम्य नागवल्युत्सवं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्वशुरगृहमध्ये समभूमौ मानससरोवरनिर्म्माणार्थमष्टौ रेखाः (प्रमृज्य) मध्ये तिर्य्यगूर्द्धञ्च तण्डुलपिष्टादिभिः समालिख्य एकोनपञ्चाशत्कोष्ठानि कुर्य्यात् । तस्य चतुःकोणेषु प्रत्येकमष्टरेखाः प्रमृज्य मध्ये त्रयोदशगृहान् प्रमृज्य एवमवशिष्टद्वादशगृहोपेतमष्टकोणान्वितं चतुर्द्वारोपशोभितं चतुर्भद्राख्यं मानससरः कृत्वा तन्मध्ये षट्कोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये त्रिकोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये अष्टदलपद्मं सकर्णिकं रचयित्वा तत्परितः सिताक्षतैर्भित्तिं रचयित्वा तत्र ब्राह्म्यादिसप्तमातृकाः सम्यग्रचयित्वा तत्सरोमध्ये सिताक्षतैर्हंसशुकपद्मादीन् सम्यग्रच-

यित्वा सरसोवहिः पूर्व्वभागे रक्ताचतैर्ब्रह्माणं पश्चिमभागे पीताचतैः शङ्करं वहिःकोणाग्रभागेषु पीलवट(टु)युक्तवल्लीर्नैऋर्त्यां श्वेततण्डु-लेन वायव्यभागे लवणेन चान्योन्याभिमुखौ प्राक्पादौ हस्तिनौ रचयित्वा चित्रितं कर्पूरमिश्रजलपूरितं घटं कर्णिकामध्ये संस्थाप्य सरसो वहिरुत्तरभागे गुड़जीरकफलगन्धपुष्पसंयुक्तां सोपलां दृषदं संस्थाप्य स्वयं पश्चिमभागे सभार्य्यः सोत्तरच्छदभद्रपीठासनस्थः सङ्कल्पपूर्व्वकं मण्डलमध्ये ब्रह्म जज्ञानमिति* मन्त्रेण ब्रह्माणमा-वाह्य रुद्रमन्त्रेण शङ्करं चावाह्य कुम्भे दाचायणीमावाहयेत्।

तत्र मन्त्राः।

आवाहयेन्महादेवीं सर्व्वसम्पत्प्रदायिनीम्।
वरपाशाङ्कुशयुतां तथा चाभय(शालिनीम्)दायिनीम्॥
रत्नकेयूरकटकमुकुटाद्यैरलङ्कृताम्।
विचित्रवसनोपेतां सर्व्वलचणलच्चिताम्॥
विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम्।
देवासुरैरपि सदा वन्द्यमानपदाम्बुजाम्।
अणिमादिगुणोपेतामष्टैश्वर्य्यप्रदायिनीम्॥

एवंरूपां देवीं ध्यात्वा कुम्भे आवाह्य पद्मस्य प्रागादिसप्तदलेषु यथाक्रमं ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीमिन्द्राणीं चामुण्डामिति सप्त मातृः त्रिकोणमण्डलाग्रेषु पूर्व्वादिषु तिसृषु दिक्षु यथाक्रमं महादेवीं कालीं शान्तिकरीं षट्कोणमण्डलाग्रे

---

* ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः॥ १३अ. ३म. यजुः।

ब्रह्माणं सावित्रीं दक्षिणभागे शङ्करम् उमां पश्चिमभागे लक्ष्मीं नारायणम् उत्तरभागे इन्द्रं शचीं चावाह्य तन्मण्डलाद्बहिः पूर्व्वा-द्यष्टदिक्षु कपालिनं भीषणं चण्डं रुद्रं क्रोधम् उन्मत्तम् असिताङ्गं संहारमित्यष्ट भैरवानावाह्य तथैव ऐरावतं कुमुदाक्षं पुण्डरीकं वामनं पुष्पदन्तं सार्व्वभौमं सुप्रतीकम् अञ्जनम् इत्यष्ट दिग्गजाना-वाह्य तथैव इन्द्रादिलोकपालांश्चावाह्य सरसो मध्ये अप्सरसः सोमं पावकञ्च देव्यभिमुखानावाह्य हिरण्यगर्भादिपावकान्तदेवताभ्य-स्तत्तन्नाममन्त्रैरासनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारान् (कृत्वा) दत्त्वा पुष्पमालाद्यलङ्कृतां क्षुरिकां कुम्भसमीपे निधाय।

क्षुरिके त्वं महादेवि सर्व्वदेवाभिपूजि(ति)ता।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि सर्व्वसम्पत्प्रदा भव॥

इति सम्प्रार्थ्य तस्या आसनादिपुष्पान्तोपचारान् दत्त्वा पूर्व्वरचित-हस्तिद्वयमपि संपूज्य आवाहिताभ्यः सर्व्वदेवताभ्यो धूपदीपनैवे-द्यादि समर्प्य हस्तिनोरपि उपहारं दत्त्वा सरोवरस्य समन्तात् दीपमालां दद्यात्।

ततः कन्यापिता वधूवरयोर्वस्त्रादि दद्यात्। ततो वरो वध्वा सह सत्येनोत्तभितेति* सूक्तं श्रुत्वा तत्सूक्तपाठकाय वधू-परिहितवस्त्रद्वयं दापयेत्। ततः कन्यामाता भूषणाद्यलङ्कृता सती अन्नापूपपूरितं पात्रान्तरेणापिहितं कांस्यभाजनम् अन्य-सुवासिन्या मूर्ध्नि आरोपितं दीपसहितं धृत्वा तदुपरि क्षु(क्षु)रिकां

---

* सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्य्येणोत्तभिता द्यौः।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः॥ १०म. ८५सू. १ऋक्।

पुरुषान्तरेण धारयित्वा पश्चिमद्वारेण सरोवरं प्रविश्य भर्त्त्रा सह कुम्भं प्रदक्षिणीकृत्य कांस्यपात्रं कुम्भस्य पुरतो निधाय पात्रस्थमन्नं किञ्चित् कुम्भे निक्षिप्य पुनः किञ्चिदन्नं सर्व्वासु दिक्षु निक्षिपेत् ।

ततो वरमाता बधूमातरं पट्टवस्त्राद्यैः संपूजयेत् । ततो बधूवरौ स्वं स्वं करिणमारुह्य अन्योन्याभिमुखौ भूत्वा आ तू न इन्द्रेति सूक्त*मुच्चारयन्तौ मौत्येन चा(स्व)र्च्चयित्वा हस्तिविनिमयं कुर्य्याताम् । ततो वरः स्वासने उपविश्य ब्रह्मणे वरं दत्त्वा कर्म्मान्ते कर्त्तव्यं स्वस्तिवाचनं कृत्वा श्वशुरेण दीयमानदासीदासपर्य्यङ्कादियुक्तो माङ्गल्यदीपमन्त्राक्षतान् बहुविधानि आशीर्व्वचनानि च स्वीकृत्य बन्धुभिः सह स्वलङ्कृतः सभार्य्यः कृतदेवपूजः स्वगृहं पूर्व्वोक्ते काले विवाहाग्निपुरःसरं प्रविशेत् ।

तत्रायं क्रमः । पूषण्वते इत्यस्य सूर्य्यः (र्य्या) सावित्री त्रिष्टुप् । अनेन† बधूं गजादियानमारोप्य पथि सा चेद्रोदिति तदा जीवं रुदन्तीति मन्त्रं‡ जपन् सुमङ्गलीसूक्तपाठकैर्ब्राह्मणैः सुवासिनीभिरष्टमङ्गलसंज्ञकैर्दर्पणपूर्णकलश-कन्या-पुष्पाक्षत-दीपमालाध्वजलाजे-

---

* आ तू न इन्द्र वृत्रहन्नस्माकमर्धमागहि ।
महान् महीभिरूतिभिः ॥ ३३अ. ६५म. यजुः ।

† पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।
स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिन्द्राय कर्त्तन ॥ १म. १४२सू. १२ऋक् । एवंरूपेण ।

‡ जीवं रुदन्ति वि मयं ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ।
वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥
१०म. ४०सू. १०ऋक् ।

मङ्गलतूर्य्यनादैश्च सह धृतश्वेतच्छत्रः स्वगृहसमीपं गत्वा सुवासिनीभिः कृतनीराजनविधिः वधूपाणिं परिगृह्य इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति* मन्त्रेण शुभे मुहूर्त्ते स्वगृहं प्रविश्य तत्र पुण्याहं वाचयित्वा शुभे मुहूर्त्ते तामुपगच्छेत् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजातनिबन्धे
संस्कारकाण्डे नागबलिगृहप्रवेशविधानम् ।

अथ स्तम्भ(म्ब)बलिविधानमुच्यते ।

तत्र शौनकः ।

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि स्तम्भबल्याख्यमुत्सवम् ।
पञ्चमेऽहनि कुर्व्वीत अभ्यङ्गस्नानपूर्व्वकम् ।
ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्द्धं पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥
पूर्व्वेद्युरर्च्चिते कुम्भे वसन्तोदकपूरिते ।
वसन्तं पूजयेत्तत्र ध्यानावाहनकादिभिः ॥
कनकारुणभासुरं प्रसन्नं
हयवक्त्रं मदनस्य साहचर्य्यम् ।
द्विभुजं धृतपल्लवप्रसूनं
भजतामिष्टदमर्च्चयेद्वसन्तम् ॥

---

* इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
एना पत्या तन्वं संसृजस्वाधा जिव्री विदथ मा वदाथः ॥
१०म. ८५सू. २७ऋक्।

नैवेद्यं विनिवेद्यैवं बलिञ्चैव समर्पयेत्।
स्तम्भेष्वन्नबलिं दद्यान्नानाभक्ष्यान्नविस्तरैः॥
इत्थं संपूज्य विधिना अभिषेकञ्च कारयेत्।
पूर्व्वकुम्भेऽथ संस्थाप्य अङ्गुरीयकमुत्तमम्॥
कौतुकं रचयेत्तत्र दम्पतिभ्यां प्रयत्नतः।
वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत्॥
वसन्तादींश्च सम्प्रार्थ्य दिङ्नागान् दिक्पतीनपि।
ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्द्धमभिषिञ्चेच्च तज्जलम्॥
ततः स्तम्भबलिं सर्व्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्।
दक्षिणाञ्च यथाश(क्त्या)क्ति दत्त्वा भुञ्जीत तैः सह।
इत्थं स्तम्भ(म्ब)बलिङ्कृत्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्॥ इति।

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते। वरो बध्वा सह पञ्चमे दिवसे मङ्गलस्नानं कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्त्य आयुरारोग्यादिसर्व्वकामावाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्तम्भबल्युत्सवाख्यं कर्म्माहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य बन्धुभिर्ब्राह्मणैश्च सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा पूर्व्वदिवसे समर्च्चितं कुम्भं पालाशपुष्पसुवर्णादिमिश्रितवसन्तोदकेन पूरयित्वा तत्कुम्भे कनकारुणभासुरं प्रसन्नमिति श्लोकेन* वसन्तं ध्यात्वा उपचारैरभ्यर्च्य नानाविधभक्ष्यान्नैः स्तम्भेषु बलिं दद्यात्।

ततो ब्राह्मणाः कुम्भे सुवर्णाङ्गुलीयं निक्षिप्य तत्र दम्पती कृतकौतुकौ सूत्रोक्षिततज्जलेन अब्लिङ्गैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेयुः। ततो वरो वसन्तादीन् षड्तून् दिग्गजान् इन्द्रादिलोकपालांश्च प्रणवादि-

* पूर्व्वपृष्ठे उक्तेन।

चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनामभिः पूजापूर्व्वकं सम्प्रार्थ्य ब्राह्मणैर्बन्धुभिश्च सह तज्जलमभिषिच्य सर्व्वस्तम्भबलिं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति दक्षिणाञ्च दत्त्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे संस्कारकाण्डे स्तम्भबलिविधानं समाप्तम् ।

अथ देवकोत्थापनम् ।

तत्र नारदः ।

समे च दिवसे कुर्य्याद्देवकोत्थापनं बुधः ।
षष्ठञ्च विषमं नेष्टं मुक्ता पञ्चमसप्तमौ ॥

समेषु षष्ठं विषमेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्तं नान्येष्टमित्यर्थः ।

दिनसंख्या च ज्योतिर्निबन्धे ।

प्रतिष्ठादिनमारभ्य यावत् षोड़श वासराः ।
देवकोत्थापनं कार्य्यमुद्वाहे च व्रते दश ॥

उद्वाहे षोड़श दिनानि व्रते दश दिनानि काल इत्यर्थः ।

अथ कङ्कणमोचनमन्त्रः ।

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षान्तु न कदाचन ।
मयि रक्षां विधायाशु देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥ इति ।

तथा वृहस्पतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

ज्योतिषे।

स्नानं सचेलं तिलमिश्रकर्म्म
प्रेतानुयानं कलशप्रदानम्।
अपूर्व्वतीर्थामरदर्शनञ्च
विवर्ज्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम्॥

तिलमिश्रकर्म्म तिलतर्पणं श्राद्धञ्च*।

तथाच सङ्ग्रहे।

विवाहव्रतचूड़ासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम्।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्य्यात्तिलतर्पणम्।
संस्कारेषु तदन्येषु मासं मासार्द्धमेव च॥ इति।

एतदपि दर्शसंक्रान्त्यादिश्राद्धपरम्।

महालये गयाश्राद्धे† मातापित्रोर्मृतेऽहनि।
यस्य कस्यापि सर्व्वस्य सपिण्डीकरणे तथा।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्व्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा॥

इति हेमाद्रौ विशेषोक्तेः। अत्रान्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः।

एवं ब्राह्मविधानेन कृतकन्यादानस्य पितुः कन्यागृहे भुक्तिनिषेधोऽभिहितः

---

* मासषट्कं विवाहादौ व्रतप्रारम्भणं न च।
व्रतस्योद्यापनं नैव नैव कुर्य्यादुपोषणम्॥
जीर्णभाण्डादि न त्याज्यं गृहसंमार्ज्जनं तथा।
ऊर्द्ध्वं विवाहात् पुत्रस्य तथाच व्रतबन्धनात्।
आत्मनो मुण्डनं नैव वर्षं वर्षार्द्धमेव च॥ इति ज्योतिःप्रदीपः।

† गयाश्राद्धपदं सर्व्वतीर्थश्राद्धोपलक्षकम्।

अपरार्के आदि(त्य)पुराणे ।

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥
ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाश्नीयात् कदाचन ।
अथ भुञ्जीत मोहाच्चेत् स्वपापे नरके वसेत् ॥ इति ।

मदनरत्नेऽपि ।

अप्रजायान्तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥ इति ।

अप्रजायामिति विशेषणात् प्रजोत्पत्त्यनन्तरं भुक्तौ न दोष इति गम्यते ।

वधूविषये ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्त्तुर्गृहे कन्यका
हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्यैष्ठे पतिज्येष्ठकम् ।
पौषे च श्वशुरं पतिञ्च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये
तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥ इति ।

क्षये क्षयमासे मलिने मलमासे ।

अथ द्वितीयागमने विशेषस्तत्रैव ।

माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।
गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं प(त्नी)त्न्या द्विरागमः ॥

बादरायणः ।

नीहारांशुदिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मानुराधाश्विनी-
शक्रे भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाष्ट्रे प्रशस्ते तिथौ ।

कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्तोदये भार्गवे
देवेज्येनविदां दिने नववधूवेश्मप्रवेशः शुभः॥
देवेज्यो गुरुः। इनः सूर्य्यः। विद्बुधः।

अथ आधानं विधीयते।

तत्र श्रौतमाश्वलायनादीनां स्मार्त्तस्य पाणिग्रहणेनैव सिद्ध-त्वात्। कात्यायनम(व्र)तिनान्तु उभयमपि। आवसथ्याधानं दार-काले दायाद्यकाल* एकेषामिति कात्यायनसूत्रात्। दारकाल-स्तुर्थ्युत्तरकाल इति तद्भाष्यञ्च। तत्रापि दारकालोऽभ्रातृकस्य भ्रातृमतो दायाद्यकालव्यवस्था।

तत्र व्यासः।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना।
पितर्य्युपरते तेन ग्रहीतव्यः प्रयत्नतः॥
योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः॥

अत्र विशेषमाह गर्गः।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः।
ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना॥ इति।

पितरि ज्येष्ठभ्रातरि वा साग्नौ तदुपजीवी ज्ञानादिनिष्ठो वा न

* दायाद्यकालो धनविभागकालः।

प्रायश्चित्ती भवतीत्यर्थः। इदमाधानं ज्येष्ठेऽकृताधाने कनिष्ठेन न कार्य्यं वचनं तूक्तं प्राक्।

अपरार्के उशना:।

पिता पितामहो यस्य ह्यग्रजो वापि कस्यचित्।
तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिदेवने॥

पितुराज्ञायामप्यदोषमाह सुमन्तुः।

पित्रा यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत्।
अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा॥ इति।

नाधानं नाधानं कृतमित्यर्थः।

तत्कालमाह आश्वलायनः।

अग्न्या(धेयं)धानं कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोरित्येषां कस्मिंश्चिद्वसन्ते पर्व्वणि ब्राह्मण आदधीत ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योपकृष्टाः* यस्मिन् कस्मिंश्चिदृतावादधीत सोमेन यक्ष्यमाणो नर्त्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति।

कालादर्शेऽपि।

अग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावप्युत्तरायणे।
उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः॥
सोमञ्च पशुबन्धञ्च सर्व्वांश्च विकृतीरपि।
सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः॥ इति।

---

* उपकृष्टस्तच्छकर्म्मोपजीवी रथकारादिः। सोमाधाने तु ऋत्वाद्यालोचनमात्रंपरम्। अथो खलु यदैवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीत सैवास्यर्द्धिरिति बौधायनोक्तेः।

अन्यदौपासनसम्बन्धि प्रागेवाभिहितमित्यलं प्रपञ्चेन।

सन्ति ग्रन्थसहस्राणि प्रणीतानि बुधैरिह।
कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्व्वतः॥
विधानपारिजातस्य स्तवकेऽस्मिंस्तृतीयके।
विवाहाभिधसंस्कारसत्पुष्पं समजायत॥
अनेन प्रीयतां देवो रमालालितपादुकः।
उपमानं न यस्यास्त्यनन्तो यो देशकालतः॥

इति श्रीमत्परमवैदिकश्रीनागदेवभट्टात्मजेन श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे तृतीयस्तवके विवाहविधानं समाप्तम्।

वेदशास्त्रनिधिं वन्दे पितृन्नागेशसंज्ञितान्।
यत्कृपामृतसिक्तोऽहमभवं फलभाजनम्॥
अनन्तभट्टनामाहं काण्वशाखी सतां मुदे।
आह्निकं स्वनिबन्धेऽस्मिन् संगृह्णामि यथामति॥
यस्य स्मरणमात्रेण कर्म्म सम्पूर्णतामियात्।
तं प्रणम्य महाविष्णुमाह्निकं कथयेऽधुना॥

तत्र ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितमिति वचनादात्म(हित)चिन्तनं विधातव्यम्। अत्र ब्राह्मो मुहूर्त्तः सूर्य्योदयात् प्रागुपान्त्यो मुहूर्त्तः।

नाड़िकाः षट् च पञ्चाशत्प्रातस्त्वेकाधिकोऽरुणः।
उषःकालोऽष्टपञ्चाशच्छेषः सूर्य्योदयः स्मृतः॥

इति गर्गोक्तः रात्रेस्तु पश्चिमे यामे* मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते इति मनूक्तो वा ग्राह्यः। तत्रोत्थाय आत्मचिन्तनं कार्य्यम्।

तथाच कूर्म्मपुराणम्।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय धर्म्ममर्थञ्च चिन्तयेत्।
कायक्लेशे तदुद्भूते ध्यायीत मनसेश्वरम्॥ इति।

विष्णुरपि।

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम्।
मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति॥

इत्याद्यनिष्टं स्मरन्निष्टदेवतां स्मरेत्।

तत्र व्यासः।

प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्त्तिशान्त्यै
नारायणं गरुड़वाहनमब्जनाभम्।
ग्राहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं
चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम्॥
प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्द्ध्ना
पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः।
नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य
पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य॥

---

* पश्चिमे यामे शेषार्द्धप्रहरे। तथाच निर्णयामृते सुमन्तुः।

रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो यस्तृतीयकः।
स ब्राह्म इति विख्यातो विहितः सम्प्रबोधने॥

प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं तम्
प्राक् सर्व्वजन्मकृतपापभयापहत्यै।
यो ग्राहवक्त्रपतिताङ्घ्रिगजेन्द्रघोर-
शोकप्रणाशमकरोद्धृतशङ्खचक्रः॥
श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः।
लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः॥

पाराशरः।

ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च।
गुरुश्च शुक्रः शनिराहुके(तू)तवः
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम्॥
भृगुर्वशिष्ठः क्रतुरङ्गिराश्च
मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगौतमः।
रैभ्यो मरीचिश्च्यवनश्च दक्षः
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम्॥
सनत्कुमारश्च सनन्दनश्च
सनातनोऽप्यासुरिपि(ङ्ग)प्पली च।
सप्तस्वराः सप्तरसातलानि
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम्॥
सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च
सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त।
भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त

कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः
स्पर्शी च वायुर्ज्वलितश्च तेजः ।
नभः सशब्दं महता सहैव
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं
पठेत् स्मरे(द्वा)द्यः शृणुयाच्च (तद्वत्) तस्य ।
दुःस्वप्ननाश(स्त्विह)स्थिरसुप्रभातं
भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥

महाभारतमाख्यानं चितिं गाञ्च सरस्वतीम् ।
ब्राह्मणान् केशवञ्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति ॥
व्यासं विभीषणं भीष्मं यमं रामं दमं (नलम्) बलिम् ।
सप्तै(यश्चै)तान् संस्मरे(न्नित्यं)द्यस्तु दुःस्व(प्नं)प्नस्तस्य नश्यति ॥
पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्द्दनः ॥
कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥
अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः ।
कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ।
सप्तैतान् संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् ॥
अहल्या द्रौपदी (सीता) कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्चैताः संस्म(रे)रन्नित्यं महाहान्या न बाध्यते ॥

इत्यादि पठित्वा भूमिं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः ।

समुद्रवसने देवि पर्व्वतस्तनमण्डिते ।
विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥ इति ।

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गः ।

तत्र पाराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्य्याद्विण्मूत्रमेव च ।
नैर्ऋत्यां दिशीषुक्षेप*मतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ।
वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोच्छ्वासवर्ज्जितः ॥

विण्मूत्रयोर्वाङ्नियमनं हारीतेनाप्युक्तम् ।

उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने ।
स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥ इति ।

तथा सङ्ग्रहे ।

कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्† ।

---

* इषुक्षेपं तद्विक्षेपयोग्यदेशं, तद्देशपरिमाणमाह पितामहः ।

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
हस्तानाञ्च शते सार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥ इति ।

† पृष्ठतः पृष्ठे, पृष्ठलम्बितत्वाच्च निवीतरूपं ग्राह्यम् आपृष्ठदेशावलम्बं ग्राम्यधर्म्मेष्विति निगमपरिशिष्टवचनात्, पृष्ठे निधाय संवीतमिति मनुवचनाच्च ।

विण्मूत्रन्तु गृही कुर्य्यात् कर्णस्थः प्रथमाश्रमी ।
विण्मूत्रे तु गृही कुर्य्याद्यद्वा कर्णे समाहितः ॥

इति गृहिणोऽपि कर्णनिधानवचनमेकवस्त्रविषयम् ।

तदुक्तं शाङ्खायनगृह्ये ।

यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठितो* मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कुर्य्यादिति ।

कर्णोऽत्र दक्षिणः । पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेदिति हारीतोक्तेः ।

मनुः ।

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥ इति ।

यदपि मनुनैव ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्य्यात्प्राणबाधभयेषु च ॥

इत्युक्तं तदपि रात्रावहनि वा नीहाराद्यन्धकारजनितदिङ्मोह-विषयं ज्ञेयम् ।

शङ्खः ।

मूत्रं पुरीषं नो कुर्य्यात् सोपानत्कः कथञ्चन ।
उत्सृज्य मृज्जले कुर्य्यात्प्रस्रावे मेहनं द्विजः ॥

तथा ।

---

* अवगुण्ठितः कृतशिरोऽवगुण्ठनः ।

तर्ज्जनीं रौप्यसंयुक्तां ब्रह्मग्रन्थियुतां शिखाम्।
भोजने मैथुने मूत्रे कुर्व्वन् कृच्छ्रेण शुध्यति॥ इति सङ्ग्रहे।

अत्र वर्ज्यदेशानाह मनुः।

न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके न शाद्वले।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके।
वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाम्।
न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्ज्जनम्॥ इति।

नद्यादौ विशेषः स्मृत्यन्तरे।

दशहस्तं परित्यज्य मूत्रं कुर्य्याज्जलाशये।
शतहस्तं पुरीषञ्च तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम्॥ इति।
ततोऽपकृष्य विण्मूत्रं काष्ठलोष्टतृणादिना।

इति परिमृष्टगुदलिङ्गो गृहीतशिश्नश्चोत्तिष्ठेत्*।

इति विण्मूत्रोत्सर्गविधानम्।

---

* उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृढं विधृतमेहनः। इत्याह्निकतत्त्वे पाठः।

अथ शौचम् ।

तत्र दक्षः ।

शौचे यत्नः सदा कार्य्यः शौचमूलो द्विजोत्तमः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

देवलः ।

धर्म्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।
तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध्वं न शोधयेत् ॥

तत्र देवतागृहवल्मीकमूषकोत्करादि(वर्ज्जितां) मृद्भिन्नां मृदमुद्धृतोदकं चादाय वाग्यत उदङ्मुखो दिवा शौचं कुर्य्यात् रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः तदप्युदपात्रं मलमूत्रोत्सर्ज्जनसमये हस्ते न धार्य्यम् ।

यदाह गौतमः ।

करस्थोदकपात्रस्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।
तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् ॥ इति ।

मृत्संख्यादिकमाह शौनकः ।

एका तु मृत्तिका लिङ्गे तिस्रः सव्यकरे मृदः ।
करद्वये मृद्द्वयं स्यान्मृत्प्रमाणमथोच्यते ॥
आर्द्रामलकमात्रा च मूत्रशौचे तु मृत्तिका ।
मूत्रात्तु द्विगु(णं)णा शुक्रे मैथुने त्रिगुणा भवेत् ॥
लिङ्गशौचमिदं प्रोक्तं गुदशौचमथोच्यते ।
पञ्चापाने मृदः क्षेप्याः करे वामे दश स्मृताः ॥
हस्तयोः सप्त दातव्याः पुरीषे मृत्प्रमाणकम् ।

अर्द्धप्रसृतिमात्रा स्यात्तदर्द्धन्तु ततः परम् ॥
गुदशौचमिति प्रोक्तं पादशौचमथोच्यते ।
एकैकं पादयोर्द्द्याद्धस्तयोर्लिङ्गशौचवत् ॥
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् ॥
यद्दिवाविहितं शौचं तदर्द्धं निशि कीर्त्तितम् ।
तदर्द्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्द्धमध्वनि ॥
स्त्रीशूद्रयोरर्द्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ।
स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां बालानां चोपनीतिनाम् ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यान्न संख्यया ॥ इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः ॥

अत्र गन्धलेपक्षयकरं शौचं सर्व्ववर्णाश्रयिणां साधारणम् । मृत्-संख्यानियमस्तु अदृष्टार्थ इति विज्ञानेश्वरः ।

लिङ्गशौचं पुरा कार्य्यं गुदशौचं ततः स्मृतम् ।

इति वचनाल्लिङ्गशौचानन्तरं गुदशौचं कर्त्तव्यम् ।

गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः ।
आमृत्योराचरन् शौचं भावदुष्टो न शुध्यति ॥

इति स्मृतेर्भावशुद्धिरप्यपेक्षिता ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥

अत्रोक्तसंख्यानियमातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिरत्नावल्याम् ।

गायत्र्यष्टशतञ्चैव प्राणायामत्रयं तथा ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे सति ॥ इति ।

क्वचिद्विष्णुस्मरणमेवोक्तम् । अनुदकमूत्रकरणे तु सचेलं स्नानं व्याहृतिहोमश्चेति प्रायश्चित्तद्वयमिति प्रयोगपारिजाते उक्तम् ।

तत आचमनात् प्राक् वामभागे गण्डूषान् क्षिपेत् । तदुक्तमाचारदीपे ।

मूत्रे पुरीषे भुक्त्यन्ते रेतःप्रस्रवणे तथा ।

चतुरष्टद्विषड्द्व्यष्टगण्डूषैः शुध्यति क्रमात् ॥

पुरतः सर्व्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा ।

ऋषयः पृष्ठतः (सर्व्वे) तस्माद्वामे गण्डूषमुत्सृजेत् ॥ इति ।

इति शौचविधानम् ।

अथाचमनविधिः ।

तत्र योगीश्वरः ।

अन्तर्जानु* शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥

---

* अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेषः । तथाच हारीतः—अन्तरूर्व्वोररत्नी कृत्वा त्रिरपो हार्द्दीश्च पिबेदिति । अरत्नी हस्तौ हार्द्दीर्हृद्गताः । वायव्यादीशानाभिमुखस्य ईशानाभिमुखो भूत्वाऽपः स्पृशेत्तु यथाविधि । इति मरीच्युक्तेः ।

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्॥

करमध्ये त्वग्नितीर्थं तेन च प्रतिग्रहं कुर्य्यात्। दक्षिणहस्तमध्ये ब्राह्मणस्याग्नेयं तीर्थम्। आग्नेयेन प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठोक्तेः।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु।

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे (तु) द्वे शेषेणाचमनं चरेत्॥

अत्रैवमितिकर्त्तव्यता।

आसने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्य प्रकृतिस्थं फेनबुद्बुदादि-रहितमनुष्णमुदकं संहताङ्गुलिना दक्षिणकरेणादाय अङ्गुष्ठकनि-ष्ठिके मुक्त्वा शेषं वीक्षितं ब्राह्मेण प्राजापत्येन दैवेन वा तीर्थेन त्रिश्चतुर्वा* पिबेत्। न पैत्रेण।

कायत्रैदशिकाभ्याञ्च न पैत्रेण कदाचन।

इति मनूक्तेः। ततः।

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत्।

इत्यादि वचनादपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य ओष्ठावन्तः सङ्कोच्य संहताङ्गुष्ठमूलेन अलोमकेन मुखं द्विः प्रमृज्य ततो हस्तौ प्रक्षाल्य संहताङ्गुलिभिर्मुखं सकृदवमृज्य हस्तौ प्रक्षाल्य पादौ शिरश्चाभ्यु-क्षेत्र वा।

ततः संहताभिस्तिसृभिरङ्गुलीभिरास्यमलोमकदेशे स्पृष्ट्वा हस्तौ प्रक्षाल्य अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां घ्राणं स्पृष्ट्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी

---

* चतुर्वेति भावशुद्ध्यपेक्षया विकल्पः। न च भूयस्त्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः। इति रघुनन्दनः।

श्रोत्रे च स्पृशेत् । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिम् । तलेन हृदयम् । सर्व्वाङ्गुलिभिः शिरो बाहुमूले च स्पृशेत् । सर्व्वत्र मध्येहस्ताभ्यामपः स्पृशेत् ।

इदं मुख्याचमनम् । अत्राशक्तौ तु त्रिरपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य मुखं प्रमृज्य खान्युपस्पृशेत् । अत्यशक्तौ च त्रिः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य श्रो(त्रं)त्रे स्पृशेत् ।

अथ पौराणाचमनम् । सङ्ग्रहे ।

केशवादित्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य द्वाभ्यामुन्मार्ज्जयेत्ततः ॥
तथा त्वेकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ।
ऊर्द्ध्वौष्ठनासाक्षिकर्णान्नाभ्युरःस्कन्धकान् स्पृशेत् ।
एवमाचमनङ्कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥

अथाचमनधर्म्माः ।

अत्रिः ।

ताम्रपात्रस्थितैर्वापि तथा तोयाशयस्थितैः ।
कुर्व्वीताचमनं विप्रस्ततः खानि समालभेत् ।
तदलाभे तु कुर्व्वीत पात्राधारोदकेन च* ॥

तथा ।

तावन्नोपस्पृशेद्विप्रो यावद्वामेन न स्पृशेत् ।
वामे हि द्वादशादित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥

---

* पात्रधारोदकेन च इति पात्रपात्रोदकेन च इति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

वर्त्तन्ते सर्व्वदा यस्मात्तस्मात्ताभिन संस्पृशेत्।
शूद्राहृतैस्तु नाचामेन्नैकपाण्याहृतैरपि।
तथैवाव्रतहस्तेन नापरिज्ञातहस्ततः॥

अव्रतोऽनुपनीतः।

स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम्।
प्रौढ़पादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्॥

तल्लक्षणमाह हारीतः।

आसनारूढ़पादस्तु जा(न्वोर्वा)नुनोर्जङ्घयोस्तथा।
कृतावसक्थिको* यश्च प्रौढ़पादः स उच्यते॥ इति।

मनुः।

कांस्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचन शुध्यति॥
आर्द्रवासा जलान्तःस्थः शुष्कवस्त्रो वहिःस्थितः।
आचामेद्विपरीतश्चेदशुचित्वमवाप्नुयात्॥
पादशेषं पीतशेषं शौचशेषञ्च यज्जलम्।
तज्जलं रुधिरैस्तुल्यं पर्य्यग्निकरणं विना॥

पर्य्यग्निकरणमपि सति सम्भवे इष्टम्।

उदकपरिमाणमाह योगीश्वरः।

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः।
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः॥

---

* वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः।

घन्तत: अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरित्यर्थः* ।

अथ शौचाचमनम् ।

पाराशरः ।

> देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा अब्लिङ्गैर्नवधा स्पृशेत् ।
> पुनर्व्याहृतिगायत्र्या शिरोमन्त्रैर्द्विधा स्पृशेत् ॥　इति ।

अब्लिङ्गैरापोहिष्ठा इत्यादिभिस्त्रिभिः श्रुतिपादैः ।

> यः करोति प्रयत्नेन शौतमाचमनं द्विजः ।
> अशुद्धात्मापि पापिष्ठः स पूतो नात्र संशयः ॥　इति ।

प्रकारान्तरेणापि ।　आश्वलायनः ।

> दक्षिण उपवीयोपविश्य हस्तावनिज्य त्रिराचामेत् । द्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य सव्यं पाणिपादं प्रोक्षति । यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभते तेन अथर्व्वाङ्गिरसो ब्राह्मणा(नी)नितिहासान् पुराणानि गाथा नाराशंसीः प्रीणातीति ।
>
> सन्ध्यादौ ब्रह्मयज्ञे च होमे देवार्च्चने तथा ।
> शौतमेतद्द्विजैः कार्य्यमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥
> पौराणमथवा स्मार्त्तं शौतमाचमनं तथा ।
> तत्तत्कर्म्मणि कुर्व्वीत यथेष्टं वा विधीयते ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र हारीतः ।

---

* घन्तत ओष्ठप्रान्ते इति स्मार्त्ताः । तदेव समीचीनं मन्यामहे ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभि-
गन्तुकाम आचामेत् ।

यमः । –

उत्तीर्य्योदकमाचामेदवतीर्य्य तथैव च । इति ।

बृहस्पतिः ।

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।
मार्ज्जारमूषकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे ।
निमित्तेष्वेषु सर्व्वेषु कर्म्म कुर्व्वन्नुपस्पृशेत् ॥ इति ।

आपस्तम्बोऽपि ।

विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।
आचम्यैव तु शुद्धः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

मनुरपि ।

उच्छिष्टेन च संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥
आचामेच्चर्व्वणे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्व्वणम् ।
ओष्ठौ विलोम(शौ)कौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥ इति ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

आचारदीपेऽपि यमः ।

भोजने हवने दाने उच्चारेऽथ प्रतिग्रहे ।
सन्ध्याचयाम्बुपानेषु पूर्व्वं पश्चाद्द्विराचमेत् ॥

उदकाभावे असामर्थ्ये च दक्षिणं कर्णं स्पृशेत् ।

तदाह बृहस्पतिः ।

निमित्तेष्वे(व)षु सर्व्वेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।
आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्म्मराट् ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति वै यतः ॥

अत्र हेतुमाह पराशरः ।

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्तीति मनोर्मतम् ॥ इति ।

आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने विशेषः कथ्यते ।

मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्ज्जयेत् ॥

सपवित्रत्वं दक्षिणहस्तस्य ज्ञेयम् । सव्ये तु त्रिप्रभृतिकुशा धार्य्याः ।

तदाह कात्यायनः ।

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा दक्षिणे सपवित्रकः । इति ।

गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
सोमपानफलं (तस्य) सोऽपि भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥ इति ।

हारीतोऽत्र विशेषमाह ।

सव्यापसव्यौ कुर्व्वीत सपवित्रौ करौ बुधः ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥ इति ।

तथा ।

प्रथमं लङ्घयेत्पर्व्व द्वितीयन्तु न लङ्घयेत् ।
द्वयोस्तु पर्व्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः ॥

लक्षणमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गर्भि(णं)तं* साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

विशेषतः पवित्रलक्षणं स्मृत्यन्तरे ।

द्व्यङ्गुलं मूलतः कुर्य्याद्ग्रन्थिरेकाङ्गुलस्तथा ।
चतुरङ्गुलमग्रं स्यात्पवित्रस्य च लक्षणम् ॥

प्रणवेन पवित्रग्रन्थिकरणमुक्तं तत्रैव ।

तारेण कुर्य्याद्ग्रन्थिन्तु पवित्रस्य विचक्षणः ॥

तारः प्रणवः ।

हारीतः ।

स्नाने दाने जपे होमे स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
अशून्यन्तु करं कुर्य्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

चन्द्रिकायां यमः ।

करे कण्ठे शिखायाञ्च कर्णयोरुभयोरपि ।
पवित्रधारको यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ इति ।

---

* अनन्तर्गर्भितमन्तर्गर्भशून्यं—तथाच शौनकः ।

अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ प्रादेशसम्मितौ ।
अनखच्छेदितौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ ॥

अनन्तर्गर्भितमित्युक्तपवित्रासम्भवे मनुः।

द्वौ दर्भौ दक्षिणे हस्ते सव्ये त्रीनासने सकृत्।

उपवीते शिखायाञ्च पादयोस्तु सकृत्सकृत्॥ इति।

अथ प्रसङ्गात् कुशग्रहणविधिः कथ्यते। अष्टधा विभक्तस्याह्नो द्वितीये भागे शुचिर्भूत्वा पूर्व्वोत्तरामुखः सप्रोङ्कारेण कुशान् स्पृष्ट्वा।

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।

नुद सर्व्वाणि पापानि (मम) कुश स्वस्तिकरो भव॥

इति मन्त्रमुक्त्वा दर्भान् सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत्। दर्भान् स्वयमाहरेत्।

सङ्ग्रहे।

समित्पुष्पकुशादीनि* ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्।

शूद्राहृतैः क्रयक्रीतैः कर्म्म कुर्व्वन् व्रजत्यधः॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः।

मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः(च) स्युः पुनः पुनः॥

शङ्खः।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणो गौर्हुताशनः।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः॥

---

* आदिपदेन दूर्व्वादिसंग्रहः। उक्तसूद्रादिदं ज्ञायते। स्वस्य आहरणाशक्तौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याहृतैः कर्म्मकरणे दोषो नेति। पंचपुष्पार्च्चनादौ तु क्रयक्रीतदोषोऽपि न। पञ्चपुष्पार्च्चनादौ तु क्रयक्रीतमपीष्यते॥ इति वचनात्।

वर्ज्यमाह हारीतः।

पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु।
स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्ज्जयेत्॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते॥

देवलः।

अपूता गर्भिता दर्भा ये चाग्रच्छेदिता नखैः।
क्वथिता अग्निदग्धाश्च कुशा वर्ज्याः प्रयत्नतः॥

सुमन्तुः।

कुशाः काशा उशीराश्च यवा दूर्व्वाश्च वल्वजाः।
गोबालमुञ्जौ कुन्दाश्च पूर्व्वाभावे परः परः॥

सग्रन्थिपवित्रलक्षणमाह प्रचेताः।

द्विमूलसैकतः कुर्य्याद्द्वयोरग्रं तथैकतः।
वलयं द्व्यङ्गुलं प्रोतं ग्रन्थिरेकाङ्गुलो भवेत्॥
चतुरङ्गुलमग्रं स्यात् पवित्रस्येति लक्षणम्।
चक्रायुधं यथा विष्णोर्हरस्यापि त्रिशूलकम्।
वज्रायुधं यथेन्द्रस्य एवं विप्रकरे कुशः॥ इति।

इत्याचमनविधानम्।

BHARTIYA VIDYA BHAVAN LIBRARY
Received
Date.........
Acc. No.........
Delhi Centre
BVB Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya
४१०

अथ दन्तधावनविधिः ।

तत्र दक्षः ।

मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्* दन्तधावनम् ॥

विष्णुः ।

कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलमव्रणम् ।
कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलं पूर्व्वार्द्धकृतकूर्च्चकम्† ॥
जम्बूदुम्बरचूताश्च कदम्बो लोध्रचम्पकौ ।
बदरीति द्रुमाश्चैते प्रोक्ता दन्तप्रधावने‡ ॥

अत्र विशेषमाह शातातपः ।

उदुम्बरेण वाक्सिद्धिर्बदर्य्यां मधुरस्वरः ।
कदम्बेन महालक्ष्मीराम्रेणारोग्यमेव च ॥
अपामार्गाद्धिरोगत्वं स्त्रीवश्यञ्च प्रियङ्गुभिः ।
अपामार्गे सर्व्वसिद्धिर्बन्धूके च दृढ़ा मतिः ।
आरोग्यं कर्णिकारेण करञ्जेन रणे जयः ॥

---

* शोधकस्य काष्ठाद्दन्तमात्रसम्बन्धाद्भक्षयेदिति गौणप्रयोग इति स्मार्त्ताः ।

† पूर्व्वार्द्धदलिताग्रम् ।

‡ नृसिंहपुराणे तु ।

खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः ।
तिन्तिड़ी वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥
अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मसु ॥ इति ।

गर्गः।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम्।
अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसम्मितम्।
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते॥

आश्वलायनस्तु।

वितस्तिमात्रमुद्दिष्टं दन्तकाष्ठं द्विजन्मनाम्।
स्त्रीशूद्रयोस्तदर्द्धं स्यान्नातिशुष्कं न जन्तुमत्॥ इति।

तथाच परिमाणे विकल्पः।

काष्ठग्रहणमन्त्रस्तु।

आयुर्बलं यशो वर्च्चः प्रजाः पशुवसूनि च।
ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो (दे)धेहि वनस्पते॥

इति विष्णूक्तः।

काष्ठ(भक्षण)चर्व्वणमन्त्रस्तु।

अन्नाद्याय व्यूहध्वम् सोमो राजानमागमत्।
स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च॥

इति कात्यायनोक्तः। ततस्तेन काष्ठेन जिह्वामुल्लिख्य काष्ठं प्रक्षाल्य नैर्ऋत्यां दिशि उत्सृजेत्।

अत्र वर्ज्यकाष्ठानि।

मार्कण्डेयः।

कोविदारशमीतालश्लेष्मातकविभीतकान्।
वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठे च गुग्गुलं क्रमुकं तथा॥

स्मृत्यर्थसारे।

आसने शयने याने पादुके दन्तधावने ।
पालाशाश्वत्थकौ वर्ज्यौ सर्व्वकुत्सितकर्म्मसु ॥
अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा* ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम्† ॥

यद्वा तृणपर्णोदकेन मध्यमानामिकाङ्गुष्ठानामन्यतमेन दन्तान् धावयेत् ।

अथ निषिद्धतिथयः ।

चतुर्द्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेषु च ।
नन्दासु च नवम्याञ्च दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत् ॥
उत्पत्तौ च विपत्तौ च मैथुने दन्तधावने ।
अभ्यङ्गे ह्युदधिस्नाने तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ॥ इति ।

तथा ।

श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्त्तृका ।
रजस्वला सूतिका च वर्ज्जयेद्दन्तधावनम् ॥

अत्रापवादः सङ्ग्रहे ।

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि सूतिका दशमेऽहनि ।

मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादिभिः ।
पुरोदयाद्रवेस्तथानोदितेऽस्तमिते रवौ ॥

नाद्यान्न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमिति शेषः ।

---

* प्रतिषिद्धदिने तथा इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

† मुखशुद्धिर्विधीयते इति स्मार्त्ताः पठन्ति ।

तीर्थप्राप्तौ वचनादन्यदापि भवति ।

यमः ।

श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णदूषिते ।
व्रते चैवोपवासे च वर्ज्जयेद्दन्तधावनम् ॥

इति दन्तधावनविधानम् ।

अथ केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः ।

स्कान्दे ।

स्नातकश्च* ततः कुर्य्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।
आदर्शाञ्जनमाङ्गल्य†दूर्व्वाद्याल(म्भ)भनानि च ॥

ब्राह्मेऽपि ।

स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीविताम् ।
प्रातःस्नानं ततः कुर्य्यात्सङ्क्षेपेण यथोदितम् ।
सन्ध्यां वापि तथा कुर्य्यादङ्गमुन्मृज्य यत्नतः ॥ इति ।

---

* आचान्तस्तु इति आह्निकतत्त्वे पाठः ।

† माङ्गल्यान्याह नारदः—

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
यतीनां दर्शनञ्चैव स्पर्शनं भाषणं तथा ।
कुर्व्वाणः पूयते नित्यं तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥ इति ।

अथ यज्ञोपवीतविधिः ।

तत्र ।

उपवीतं सदा धार्य्यमिति कात्यायनोऽब्रवीत् ।

मनुरपि ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

भृगुः ।

त्रिवृदूर्द्ध्ववृतङ्कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतं (चो)तूपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

ऊर्द्ध्ववृतं दक्षिणं करमूर्द्ध्वं कृत्वा वलितमित्यर्थः* ।

वशिष्ठः ।

नाभेरूर्द्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तपःक्षयः ।
तस्मान्नाभिसमं कुर्य्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ इति ।

कात्यायनस्तु ।

पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।
तद्धार्य्यमुपवीतं स्यान्ना(तो)तिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह स एव ।

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकमुच्यते ॥ इति ।

---

* ऊर्द्ध्ववृतप्रकारमाह संग्रहकारः—

करेण दक्षिणेनोर्द्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।
वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्रे ऊर्द्ध्ववृतं स्मृतम् ॥ इति ।

उक्ताभावे देवलः ।

कार्पासक्षौमगोबालशणवल्कतृणादिकम् ।

यथा(सदा)सम्भवतो धार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति ।

क्षुमा अतसी अतसी स्यादुमा क्षुमा इत्यमरसिंहोक्तेः । वल्कं वल्कलं वृक्षत्वक् तज्जन्यमित्यर्थः । यसम्भवत इति सप्तम्यास्तसिलादेशः मुख्यासम्भवे इत्यर्थः । तत्करणप्रकारस्तु ।

शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

आवेष्ट्य षण्णवत्यां तत्त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥

इत्यादिनोक्तः ।

आचारप्रदीपे ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रेण नवतान्तवम् । इति ।

तन्तुदेवतास्तु ।

ओँ(अ)कारश्चाग्निनागौ च सोमः पितृप्रजापती ।

वायुः सूर्य्यः सर्व्वदेवा इत्याहुः सर्व्वदेवताः ॥

भृगुः ।

यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्म्मणि ।

वस्त्राभावे तृतीयं स्यादेकश्च प्रथमाश्रमी ॥

तथा ।

उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

ब्रह्मचारिण एकन्तु स्नानप्रभृति तद्द्वयम् ।

तृतीयं चोत्तरीयं स्याद्वस्त्राभावे तृतीयकम् ॥

वस्त्राभावे तृतीयकमिति पुनर्वचनन्तु ।

उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्योऽर्थो लभ्यते यदि ।
तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समाप्यते ॥

इति न्यायस्य बाधार्थम् । तथाच उत्तरीयाभावदशायामेव तस्यानुकल्पत्वं तल्लाभे तु पूर्व्वधृतयज्ञोपवीतमेव । तेनोत्तरीयमपि तदा धार्य्यमेवेत्याशयः ।

तथा ।

धारयेन्नित्यसितानि नवसंख्यानि वै द्विजः ।

तत्परिधानञ्च यज्ञोपवीतमिति* मन्त्रेण कार्य्यम् । अत्र पूर्व्वं पश्चाच्चाचमनं कार्य्यम् ।

मलापकर्षणस्नाने गात्राभ्यङ्गे तथैव च ।
ब्रह्मसूत्रं पृथक् कुर्य्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

इति स्मृतेः । उक्तादन्यत्र कदापि नोत्तारयेत् । यद्युत्तारयेत्तदा मन्त्रपूर्व्वकमन्यत् परिदध्यात् ।

मन्त्रन्यस्तोपवीतं यश्चोद्धरेत्तत्कदाचन ।
मोहाद्द्विजस्तदुद्धृत्य पुनर्मन्त्रेण धारयेत् ॥

इति गालवोक्तेः । एवमन्यधृतमपि न दध्यात् । तदुक्तं सङ्ग्रहे ।

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥

---

* यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं बृहस्पतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ इति ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्येद्विनष्टानि धृत्वा चान्यानि मन्त्रतः ॥ इति ।

तथा देवलः ।

सावित्र्या दशकृत्वोऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुच्चयेत् ।
विच्छिन्नं वाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ॥

इति तत्प्रतिपत्तिः ।

इति यज्ञोपवीतविधानम् ।

अथ शिखाबन्धः ।

तत्र व्यासः ।

स्मृत्वोङ्कारञ्च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ।
पुनराचम्य हृदयं बाहू स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

तच्च बन्धनं शिरसो दक्षिणभागे कार्य्यम् ।

गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।
पश्चात्तु जूटिकां बद्ध्वा ततः कर्म्म समाचरेत् ॥

इति वचनात्* ।

---

* शूद्रस्य शिखाबन्धमन्त्रः—

ब्रह्मवाणीसहस्राणि शिववाणीशतानि च ।
विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥
गच्छन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
तिष्ठत्वचपला लक्ष्मीः शिखाग्रन्थिं करोम्यहम् ॥ इति ।

अथ प्राणायामः।

तत्र वृहस्पतिः।

बद्धासनं नियम्यास्यं स्मृत्वा (चार्षा)चर्षादिकं ततः।
स सम्मीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥
प्रणवव्याहृतियुतां सावित्रीं शिरसा सह।
त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

योगियाज्ञवल्क्यः।

कुम्भकः पूरको रे(चः)चः प्राणायामस्त्रिलक्षणः।
पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥
वहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः।
दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापूरितोदरः ॥
कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः।
अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः ॥
कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं घ्राणस्य सङ्ग्रहे।
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदि-सामगायनैः।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्व्वैरथर्व्वभिः ॥

अन्योऽत्र विशेषमाह।

दक्षिणे रेचकं कुर्य्याद्वामेनापूर्य्य चोदरम्।
कुम्भकेन जपं कुर्य्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ इति।
सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः प्राणायामे तु नित्यशः।
भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ॥
प्रत्योङ्कारसमायुक्तां तथा तत्सवितुः परम्।

ओमापो ज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात्प्रयोजयेत् ।
त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु शब्दितः ॥

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

ओँकारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।
गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्व्वकर्म्मसु ॥
त्रिरात्तन्तु प्रयोक्तव्य आरम्भे सर्व्वकर्म्मणाम् ।
व्याहृतीनान्तु सर्व्वासामार्षञ्चैव प्रजापतिः ॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती त्रिष्टुबेव च ।
पंक्तिश्च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ॥
अग्निर्वायुस्तथा सूर्य्यो बृहस्पतिरपांपतिः ।
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥
प्राणस्य यमने चैव विनियोग उदाहृतः ।
सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रयात्मकम् ॥
विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ।
जपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥
ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ।
तस्य प्रजापतिरार्षं छन्दोहीनं यजुर्यतः ॥
ब्रह्माग्निवायुसूर्य्याश्च देवताः समुदाहृताः ।
प्राणस्य यमने चैव विनियोगः प्रकीर्त्तितः ॥　इति ।

व्यासः ।

नित्ये देवार्च्चने होमे सन्ध्यायां श्राद्धकर्म्मणि ।
स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥

आचारप्रदीपेऽपि ।

द्वौ द्वौ प्रातश्च मध्याह्ने त्रिस्त्रिः सन्ध्यात्रयेऽर्चने ।
वैश्वदेवे भोजनान्ते प्राणायामास्तु षोड़श ॥

एतत्फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

यद्विप्रः कुरुते पापं मनसा कर्म्मणा गिरा ।
त्रिकालसन्ध्याकरणात्प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

मनुः ।

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य संयमात् ॥

इति प्राणायामविधानम् ।

अथ प्रातःस्नानविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥

ब्रह्मचारिणः सकृत्स्नानमशक्तविषयम् ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा गृही ।

इति विष्णूक्तेः ।

मार्कण्डेयः ।

अस्नातस्य क्रियाः सर्व्वा भवन्तीहाफला यतः ।
प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

प्रातःस्नानगुणा उक्ताः स्कान्दे।

गुणा दश स्नानपरस्य नित्यं
रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौर्य्यम्।
आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं
दुःस्वप्ननाशश्च तपश्च मेधा॥ इति।

दक्षः।

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः।
स्रवत्येव दिवा रात्रौ (सदा तस्य) प्रातःस्नानं विशोधनम्।
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत्॥

दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि।

अशक्तस्य तु।

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात्।
तस्माच्छूद्रत्वशुद्ध्यर्थं रविवारे समाचरेत्॥

कात्यायनः।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्॥

नात्र सर्व्वथा मन्त्रनिषेधः किन्तु मन्त्रबाहुल्यनिषेधः।

गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत्स्नानमिष्यते।
विधिलोपं न ते कुर्य्युः सामर्थ्ये सति कर्हिचित्॥

इति जैमिनिस्मृतेः।

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्म्मणः।
प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः॥

इति कात्यायनोक्तिलिङ्गाच्च ।

वशिष्ठः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थन्तु तदिष्यते ।
मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने (तु) स्यात् सविस्तरम् ॥

अत्र प्रातःशब्देन उदयात्प्राक्तनाश्चतस्रो नाड्य उच्यन्ते ।

अरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

इति बौधायनोक्तेः ।

व्यासः ।

स्नानन्तु द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः ।
तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् ॥

जलनिष्पाद्यं वारुणम् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढ़ा स्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥

तत्र प्रातःस्नानं नित्यम् ।

प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः ।

चन्द्रसूर्य्योपरागादौ सूतकादौ च यत् स्नानं तन्नैमित्तिकम् ।

गृध्र(भास)वायसमार्ज्जारखरोष्ट्रश्वानशूकरान् ।
अमेध्यानि च संस्पृश्य सवासा जलमाविशेत् ॥

इत्याद्यपि नैमित्तिकमेव ।

पुष्येऽर्के जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
अमायाञ्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इत्याद्युक्तं स्नानं काम्यम् ।

धर्म्मक्रियां कर्त्तुं यत् पूर्व्वस्नानं तत् क्रियाङ्गम् ।

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम् ।
मलापकर्षणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथा ॥

इत्याद्युक्तं स्नानं मलापकर्षणम् ।

प्रसङ्गादभ्यङ्गे निषिद्धास्तिथयः कथ्यन्ते ।

गर्गः ।

पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।
द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्ज्जयेत् * ॥

तथा ।

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी पक्षद्वयचतुर्द्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥

अत्र यथाक्रमं द्रष्टव्यम् ।

प्रचेतास्तु ।

सार्षपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

---

* वारविशेषेष्वपि अभ्यङ्गनिषेधो दृश्यते—तथाच ज्योतिषम् ।

सन्तापः कीर्त्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च ।
आरोग्यं सर्व्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥

अस्य प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

रवौ पुष्पं गुरौ दूर्व्वां भूमिं भूमिजवासरे ।
शुक्रे च गोमयं दद्यात्तैलदोषोपशान्तये ॥ इति ।

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।
अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्षपादेरपीष्यते ॥

व्यासः ।

तथा दर्शे च सप्तम्यां संक्रान्तौ च रवेर्दिने ।
चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ।
यत्तु तीर्थादिषु स्नानं क्रियास्नानं तदीरितम् ॥

स्नानमात्राद्यत्र फलं तत् क्रियास्नानमित्यर्थः ।

अथ गौणस्नानं विविच्यते ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः ।

मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

अत्र गौणमध्ये मुख्यस्य वारुणस्योपादानं दृष्टान्तार्थम् । यथा सामर्थ्ये सति वारुणं मुख्यम् । एवमापदि इमानीत्यर्थः ।

जाबालिरपि ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्भस्तु* पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना† स्नानं वायव्यं रजसा गवाम्‡ ॥
अद्भिः सातपवर्षाभिः स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।

---

* मृदालम्भो गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः ।

† भस्मना संस्कृतभस्मना इति छन्दोगाह्निकः ।

‡ गोरजः(स्मृत)जलमिति चाह्निकतत्त्वे पाठः ।

वारुणञ्चावगाहश्च(ह्यश्च) मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ इति ।

अशिरस्कावगाहाशक्तौ जाबालिः ।

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम् ।
आर्द्रेण वाससा वापि मार्ज्जनं कापिलं विदुः* ॥
ऋचाभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्द्धि सर्व्वतः ।
अनुकल्पमिदं स्नानं सर्व्वपापहरं नृणाम् ॥
शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।
एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रै†र्मन्त्रस्नानं तदुच्यते ॥ इति ।

अत्र मन्त्राणां समुच्चयो विकल्पो वा शक्त्याद्यपेक्षया योज्यः ।

स्नानञ्च एकेन अनेकेन वा वाससा कार्य्यम् ।

एकेन वाससा स्नायाद्द्वाभ्यामनियमः स्मृतः ।
बहुभिश्च प्रतीषेधः स्नाने फलमभीप्सताम् ॥

इति विष्णूक्तेः ।

नैकवासाः क्रियां कुर्य्यात् स्नानकर्म्म विना क्वचित् ।

इति च ।

अन्यत्रापि ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुत्त्रजन्मनि ।
एतद्विवाससा कार्य्यमन्यत्रैकेन वाससा ॥ इति ।

तथा ।

---

* दैहिकं मार्ज्जनं स्मृतम् इति स्मार्त्तानां पाठः ।

† एभिश्चतुर्भिर्ऋग्भिश्चैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् । इति स्मार्त्तानां पाठः स एव समीचीनः मन्त्राणां पञ्चसङ्ख्यात्वासम्भवात् ।

न नग्नो नान्यदीयेन नार्द्रेण न सूच्या ग्रथितेन न विक्रतेन
च वाससा स्नायादित्याचारतिलके ।

जाबालिः ।

स्रोतसोऽभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै ।
स्थावरेषु च सर्व्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥

सङ्ग्रहेऽपि ।

स्रोतसोऽभिमुखः स्नायान्मार्ज्जने चाघमर्षणे ।
अन्यत्रार्कमुखो रात्रौ प्राङ्मुखोऽर्कमुखोऽपि वा ।
सन्ध्यामुखस्तु सन्ध्यायां स्नानं कुर्वीत यत्नतः ॥ इति ।

आपस्तम्बः ।

प्रवाहाभिमुखं स्नानमृक्सामाथर्व्ववेदिनाम् ।
आदित्याभिमुखं स्नानं याजुषस्य सदैव हि ॥

अतएव सूर्य्याभिमुखो निमज्जेदिति वाजसनेयिस्नानसूत्रम् । तदपि स्थावरविषयमिति केचित् । निमज्जनमात्रं सूर्य्याभिमुखं तदमन्त्रं स्नानन्तु प्रवाहाभिमुखं तच्च समन्त्रकमित्यन्ये । आपस्तम्बानामपि सूर्य्याभिमुखं स्नानम् ।

तथाच धर्म्मप्रश्ने द्वितीयाध्याये ।

अग्नेरपोऽभ्यवेयादनभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदकमुपस्पृशे-
दिति सर्व्वत्रोदकस्पर्शनविधिरिति ।

यत्तु तत्रैव प्रथमाध्याये सशिरोऽवमज्जनमप्सु वर्ज्जयेदस्तमिते च स्नानमिति सशिरःस्नानं निषिद्धं तत् स्नातकविषयमित्युज्ज्वलकार-उक्तवान् ।

यत्तु।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः।

तासु स्नानं न कुर्व्वीत कृतं चेन्निष्फलं भवेत्* ॥

इत्यत्रवचनं तत्समुद्रगाव्यतिरिक्तक्षुद्रनदीविषयम्।

गङ्गादिसरितः सर्व्वाः शु(भाः)द्धाः सर्व्वत्र सर्व्वदा।

इति विशेषोक्तेः।

अत्र विशेषो वामनपुराणे।

निषिच्य ती(रं)रे कुशपिञ्जुलानि

पूर्व्वोत्तराग्राणि मृदं न्यसेच्च।

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे

यज्ञोपवीतञ्च जलं पिबेच्छिः॥

कण्ठे यज्ञोपवीतमित्येतद्वचनं कण्ठान्नोत्तार्य्यमित्येतदर्थम्। तथाच निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदित्यर्थः।

कराभ्यां धारयेद्दर्भान् शिखाबन्धं विधाय च।

प्राणायामांस्तथा कुर्य्यात् कालज्ञाने यथाविधि॥ इति।

कालज्ञानम् अद्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्द्धे इत्यादि।

उत्तमन्तु नदीस्नानं तड़ागे मध्यमं स्मृतम्।

कूपे स्नानन्तु सामान्यं भाण्डस्नानन्तु वृथा॥

---

* आह्निकतत्त्वे तु।

यव्यद्वयं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः।

तासु स्नानं न कुर्व्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगाम्॥ इति।

वचनमिदमेवंरूपं दृश्यते। यव्यशब्दो मासपर्य्यायः।

अत्रिः ।

स्नानं रजकतीर्थे च भोजनं गणिकागृहे ।
ये कुर्व्वन्ति द्विजा मोहात्ते यान्ति निरयं परम् ॥
नमो नारायणायेति सप्तवारं जपन् व्रजेत् ।
नाभिमात्रे जले स्थित्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः ॥
निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः ।
स्नाने दक्षिणतः कार्य्या अलकास्तु प्रयत्नतः ॥
सजीवपितृकैश्चैवमन्यैरुभयतः सदा ।
द्विराचम्याभिषेकन्तु कुर्य्यादष्टाक्षरेण तु* ।
अन्तर्जले जपेन्मग्नस्त्रिकृत्वश्चाघमर्षणम् ॥

अघमर्षणम् ऋतं च सत्यं चेति सूक्तम् ।

द्रुपदां† वा त्रिरावृत्य आयं गौरिति‡ वा ऋचम् ।
प्राणायामं सशिरस्कं जलेऽन्तस्त्रिर्जपेत्तथा ।
आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ इति ।

अत्राघमर्षणे षट्पक्षा वाजसनेयिविषयाः । तत्सूत्रे तथाविधानात् ।
अथाश्वलायनस्नानविधिस्तद्गृह्यपरिशिष्टे ।

---

* द्विराचम्याभिषेकस्तु कार्य्योऽष्टाक्षरेण तु । एवमेव पाठः समीचीनः, कर्त्तृपदस्य तृतीयान्तत्वात् । ओँ नमो नारायणाय इत्यात्मकेन ।

† द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नात्वी(तो) मलादिव ।
पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ २०अ. २०म. यजुः ।

‡ आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।
पितरं च प्रयन् स्वः ॥ ३अ. ६म. यजुः ।

प्रातः सह गोमयेन कुर्य्यान्मृदा मध्यन्दिने सायं शुद्धाभिरद्भिः । न प्रातः स्नानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत । प्रातः प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरिक्षस्थं संगृह्य भूमिष्ठं वोपर्य्यधश्च संत्यक्तं तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुख आचम्य सन्ध्योक्तवदात्माभ्युक्षणादि सर्व्वं कृत्वा द्विराचम्य संयतप्राणः सङ्कल्प्य गोमयं वोचितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधा विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विन्यस्य उत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यमं मा नः स्तोके* इत्यृचाऽभिमन्त्र्य गन्धद्वारामित्यनेन† मूर्द्धादिसर्व्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिर्वरुणं हिरण्यशृङ्गमिति द्वाभ्यां‡ प्रसम्राजे बृहदर्चा इति सूक्तेन च§ प्रार्थ्य या प्रवत इत्येतया तीर्थमभिमृश्य अवगाह्य स्नातो वै

---

* मा नः स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदसि त्वा हवामहे ॥ १६अ. १६म. यजुः ।

† गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्व्वभूतानां त्वामिहोपह्वये श्रियम् ॥

‡ हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् ।
देवा इदस्य हविरद्यमायन् यो अर्व्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ १९अ. २०म. यजुः ।
ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासो दिव्यासो अत्याः ।
हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषु दिव्यमज्ममश्वाः ॥ ८अ. २१म. यजुः ।

§ प्रसम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्मप्रियं वरुणाय श्रुताय ।
वि यो जघान शमितेव चर्म्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्य्याय ॥ ५म. ८५सू. १ऋक् ।

द्विराचम्य मार्ज्जयेदम्बयो यन्त्यध्वभिरित्यष्टाभिः* आपोहिष्ठेति नवभिः। अथ तीर्थमङ्गुष्ठेन इमं मे गङ्गे इत्यृचा त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य प्रकाशपृष्ठमन्त्रोऽघमर्षणसूक्तं† त्रिरावर्त्त्य निमज्ज्योन्मज्ज्य आदित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां शङ्खमुद्रयोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे बाह्वोरुरसि चात्मानं गायत्र्या अभिषिच्य त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति‡ द्वाभ्यां तरत्स मन्दी धावतीति§ सूक्तेन च पुनः पुनः स्नायात् मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत्। तद्विष्णोः¶ अग्नेरक्षाणो

---

* अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम्। पृञ्चतीर्मधुना पयः ॥ १ ॥
अमूर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह। ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २ ॥
अपो देवीरुपह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः। सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ ३ ॥
अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये। देवा भवत वाजिनः ॥ ४ ॥
अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा। अग्निं च विश्वशम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ ५ ॥
आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे मम। ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ६ ॥
इदमापः प्रवहत यत् किं च दुरितं मयि। यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥ ७ ॥
आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि। पयस्वानग्न आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥ ८ ॥
१म. २३सू. १६—२३ऋक्।

† अघमर्षणसूक्तम् ऋतं च सत्यं चेत्यादिकम्।

‡ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः।
यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३म. २१अ. यजुः।
स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ।
अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि ॥ ४म. २१अ. यजुः।

§ तरत् स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः। तरत् स मन्दी धावति ॥

¶ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम् ॥ ८म. ५८सू. १ऋक्।

अंहसो* यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जन† इत्येता ज(पित्)पन्
स्रोतोऽभिमुखः सरित्सु स्नायादन्यत्रादित्याभिमुख इति ।

पित्राद्युद्देश्यस्नानविषये वृद्धदाक्षिके पैठीनसिः ।

सिद्धतीर्थे प्रतिकृतिङ्कृत्वा कुशमयीं नरः ।
मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत् ॥
पितरं मातरं वापि भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।
यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टमांशं लभेत वै ॥

तत्र मन्त्रः ।

कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा ।
त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्येदं ग्रन्थिबन्धनम् ॥ इति ।

मृतपित्रादिविषये भृगुः ।

मातरं पितरं वापि भ्रातरं वा प्रमीतकम् ।
यमुद्दिश्य निमज्जेत ह्यष्टमांशं लभेत सः ॥ इति ।

एवं स्नात्वा शालग्रामतीर्थेन स्नायात् ।

तदुक्तं स्कान्दे काशीखण्डे ।

पादोदकेन देवस्य हत्याकोटिसमन्विताः ।
शुध्यन्ति नात्र सन्देहस्तथा शङ्खोदकेन च ॥
यदत्यर्थं रहस्यन्तु पापमाचरितं (भवेत्) नृभिः ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं शालग्रामशिलाजलम् ॥

---

* अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रतिष्म देव रीषतः । तपिष्ठै रजरो दह ॥ ७म० १५सू० १३ऋक् ।

† यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।
अचित्ती यत्तव धर्म्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥

स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वक्रतुषु दीक्षितः ।
शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

पाद्मे माघमाहात्म्ये ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्तिप्रदाश्च याः ।
निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥ इत्यादि ।

गौतमीयतन्त्रे स्नानप्रकरणे ।

शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलमिश्रितम् ।
कृत्वा शङ्खं भ्रामयंस्त्रिर्निक्षिपेन्निजमूर्द्धनि ॥
शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।
प्रक्षेपणं प्रकुरुते ब्रह्महा स निगद्यते ॥
विष्णुपादोदकात् पूर्व्वं विप्रपादोदकं पिबेत् ।
विरुद्धमाचरन्मोहादात्महा स निगद्यते ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि(तीर्थानि) सर्व्वाणि सागरे ।
ससागराणि तीर्थानि पादे विप्रस्य दक्षिणे ।
ततः सङ्कल्पतो देवान्मनुष्यांस्तर्पयेत्पितॄन् ॥

अत्र विशेषो वायवीये ।

अमृतेन समा ज्ञेयाः पुरतः केशबिन्दवः ।
सुराबिन्दुसमा ज्ञेयाः पृष्ठतः केशबिन्दवः ॥
पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।
मध्यतः सर्व्वगन्धर्व्वा अधस्तात्सर्व्वजन्तवः ॥

तस्मात्कायं न मृज्येत अम्बरेण करेण वा।

केशान्द्रचिणतः कृत्वा जलमध्येन तर्पयेत्॥ इति।

पराशरः।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य ह्यङ्गत्वेन प्रकीर्त्तितम्॥

सव्येन चोपवीतेन देवतानाञ्च तर्पणम्।

पितॄणामपसव्येन मनुष्याणां निवीतिना॥

विष्णुः।

स्नातश्चार्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्व्वीत तर्पणे

चाशून्यं करं कुर्य्यात्।

तथाच योगियाज्ञवल्क्यः।

अनामिकाधृतं हेम तर्ज्जन्या रौप्यधारणम्।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं ततस्तर्पणमाचरेत्॥ इति।

स्नानाङ्गतर्पणप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे।

अथ साचताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन् देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वा अथोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरद्भिः प्राजापत्येन तीर्थेन ऋषींस्ताभिर्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वा अथ दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरा अङ्गिरस्वानग्निः कव्यवाहन इत्यादींस्त्रिस्त्रिस्तर्पयेत्। एतत् स्नानाङ्गतर्पणम्। अथ तीरमेत्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती "ये के चास्मत्कुले

जाता"* इति वस्त्रं निष्पीड्य उपवीत्यप उपस्पृश्येति । इदं तर्पणं येषां शाखिनां सूत्रे नास्ति तैरपि कार्य्यम् । पारक्यमविरोधि यदिति वचनात् सर्व्वोपसंहारन्यायाच्च ।

अत्र कर्म्मणि जलेनैव ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं कार्य्यम् ।

तदाह विष्णुः ।

जलस्थेन हि कर्त्तव्यं जलेनैवोर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
यतः शून्यललाटेन कृतं तन्निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

अथ यक्ष्मतर्पणमाह आश्वलायनः ।

स्नानाङ्गतर्पणङ्कृत्वा यक्ष्मणे जलमाहरेत् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसञ्चयात् ।
तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् ॥ इति ।

अत्रोदकं वहिः क्षिपेत् सदाचारात् प्रकरणाच्च ।

शङ्खोऽन्यथाह ।

आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात् ।
जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्सङ्क्षेपतर्पणम् ॥

इदमशक्तस्य ज्ञेयं सङ्क्षेपशब्दश्रवणात् ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ।
स्नानं नैमित्तिकं कार्य्यं देवपित्रर्षिवर्ज्जितम् ॥

---

* अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीड़नोदकम् ॥

उद्धृतैरुदकैः स्नातो न कुर्य्यादन्यदा पुनः ।
स्नानाङ्गं तर्पणं विद्वांस्ततोऽन्यत्र न हापयेत् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अलाभे देवखातानां सरितां सरसां तथा ।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

पारक्ये सर्व्वसत्त्वोद्देशेनानुत्सृष्टे ।

भृगुः ।

मार्गान्तरा नदीप्राप्तौ स्नानादि परपारतः ।
अर्व्वाक्तीरे सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥

इदमपि अर्व्वाक्तीरे तीर्थविशेषाभावे द्रष्टव्यमिति त्रिस्थलीसेतौ ।

गृहे स्नानप्रकारमाह व्यासः ।

शीतास्वपो निषिच्यैव* मन्त्रसम्भारसंभृताः ।
गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं भवेत् ॥

गृहे चेत्तदमन्त्रवदिति मन्त्रबाहुल्यनिषेधार्थमित्युक्तमेव ।

मन्त्रमाह कात्यायनः ।

इमं देवा असपत्न†मापोहिष्ठा इति त्र्यचः‡ ।

---

* निषेव्याथा इति आह्निकतत्त्वे पाठः ।

†. इमं देवा असपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इममसुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाम्‌ राजा । १०अ. १८म. यजुः ।

‡ आपोहिष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्ज्जे दधातन ।
महेरणाय चक्षसे ॥ ११अ. ५०म. यजुः ।

इदमापः* शन्नो देवी† द्रुपदादिव‡ एव च ॥

इति सप्त, सम्भारा यज्ञोमयादयः। इदन्तु नद्यादिस्नानाभावस्य ज्ञेयम्।

यत्तु षट्त्रिंशन्मते।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इत्येतस्य प्राधान्यकथनं तदातुरविषयम्। उष्णोदकं त्वातुरस्येति विशेषस्मृतेः।

स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा।

शरीरशुद्धिर्भवति न तु स्नानफलं§ भवेत् ॥

इति शङ्खेन निषिद्धतया तस्योक्तत्वात्।

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः।

उशतीरिव मातरः ॥ ११म. ५१म. यजुः।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ।

आपो जनयथा च नः ॥ ११म. ५२म. यजुः।

* इदमापः प्रवहतावद्यं च मलं च यत्।

यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपे अभीरुणम्।

आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ ६म. १७म. यजुः।

† शन्नो देवीर(भी)भिष्टये आपो भवन्तु पीतये।

शंयोरभिस्रवन्तु नः ॥ ३६म. १२म. अथर्व्वन्।

‡ द्रुपदादिव मन्त्रोऽयं १८४ पृष्ठे प्रदर्शितः।

§ स्नानफलं वैधम् आयुर्व्वेदीयं तु भवत्येव।

उष्णाम्बुनाधः कायस्य परिषिक्तो बलावहः।

तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषाम् ॥ इति धर्मोक्तेः।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः ।

मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ इति ।

तदेतत् सर्व्वमनातुरस्य नद्यादिसद्भावविषयम् ।

नद्याद्यभावे त्वाह यमः ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

परोदकैः शीतोदकैरित्यर्थः ।

तथा ।

गृहस्नाने न कुर्व्वीत मार्ज्जनं चाघमर्षणम् ।
नान्तरा तर्पणं कुर्य्यात् पश्चादाचम्य शुध्यति ॥
गृहे स्नानं यदा कुर्य्याद्वस्त्रमूर्द्धं परित्यजेत् ।
अधश्चाग्रेण सम्मीक्ष्य पाराशर्य्यवचो यथा ॥

पतिमत्स्त्रीविषये व्यासः ।

कुलस्त्री सशिखं स्नायादुत्सवे सति तैलतः ।
वारि वा पैतृके कर्म्मण्यन्यदाकण्ठसंप्लवा ॥ इति ।

इति गृहस्नानविधानम् ।

अथ वस्त्रपरिधानविधिः ।

तत्र नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति निषेधात् किञ्चित्कालं विलम्ब्य गात्रसम्मार्ज्जनं कार्य्यम् ।

शुष्कं शीर्षञ्च कर्त्तव्यं तथा शुष्केण वाससा ।
स्नातो नाङ्गानि संमृज्यात् पाणिना किन्तु वाससा ॥

इति विष्णुपुराणात् ।

करेण नोन्मृजेद्गात्रं स्नानवस्त्रेण वा पुनः ।
शुनोच्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

इति च पारिजातोक्तेः ।

वस्त्रविषये मनुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्वणम् ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥

रक्तं धातुरक्तमुल्वणं निविड़म्* । नीलं नीलीरक्तम् । मलवत् कृष्णम् ।

मिताक्षरायाम् ।

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत् ।
तन्तुसप्ततिसंख्याके स वसेन्नरके ध्रुवम् ॥

स्कान्देऽपि ।

नीलीरक्तन्तु यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विवर्ज्जयेत् ।
स्त्रीणां क्रीड़ार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥
मृते भर्त्तरि या नारी नीलीवस्त्रन्तु धारयेत् ।
भर्त्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ।
कम्बले पट्टतूले च नीलीदोषो न विद्यते ॥

इति कम्बलादौ प्रतिप्रसवः ।

---

* उत्कटरक्तविशेषमिति स्मार्त्ताः ।

तथा ।

अधौतं कारुधौतञ्च पूर्व्वेद्युर्धौतमेव च ।
अप्सु यत्पीड़ितं वस्त्रं तत्त्याज्यं सर्व्वथा द्विजैः ॥
अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदशं नान्यधारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥

योगीश्वरः ।

स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरू मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं य(न्न)न्न धारितम् ।
अहतं* तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥ इति ।

तथा ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।
शस्तं तन्माङ्गलीकेषु तावत्कालं न सर्व्वदा ॥ इति ।

यमः ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्य्याद्देवतार्च्चनम् ।
न कुर्य्यात्पितृकर्म्माणि होमं दानं तथा जपम् ॥ इति ।

तथा ।

आजानुमूलं वस्त्रं स्यात्पञ्चकच्छन्तु धारयेत् ।
तन्न्यूनमधिकञ्चैव सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ॥
कुक्षिद्वये तथा पृष्ठे नाभौ द्वौ परिकीर्त्तितौ ।
वस्त्रस्य धारणं यच्च पञ्चकच्छन्तु तद्विदुः ॥

---

* आहतमिति स्मार्त्ताः पठन्ति ।

यद्वा ।

कट्यां नाभौ तथा पृष्ठे कच्छत्रयमुदाहृतम् ।
कच्छत्रयसमायुक्तो यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥
एककच्छो द्विकच्छस्तु मुक्तकच्छस्तथैव च ।
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः ॥

वस्तुतस्तु शुष्कवस्त्रत्वमेव कार्य्यम् ।

प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि ॥

पश्चिमदक्षिणाग्रप्रसारणे पुनः प्रक्षालनविधानात्तथा न कार्य्यमिति भावः । अत्राग्रं दशा वृक्षवत् ।

शुष्काभावे गौतमः ।

सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवत्प्रतिपादितम् ।
आर्द्रञ्चापि द्विजातीनामाप्तं गौतमादिभिः ॥
धौताधौतं तथा दग्धं सन्धितं रजकाहृतम् ।
शुक्रमूत्राद्यसंसृष्टमाविकं चातसीभवम् ।
पवित्रमिति विज्ञेयं सर्व्वकर्म्मस्वसंशयः ॥

इति पाद्मे । अतसीभवं क्षौमम् ।

नववस्त्रपरिधाने श्रीपतिः ।

मार्त्तण्डे च धनं (व्रणः) यशः शशधरे क्लेशः सदा भूमिजे
वस्त्रं (वस्त्रे) लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।
नानायोगरतिः प्रमोदवनिताशस्यादिलाभो भृगौ
दीनः (दैन्यं) शाश्वतरोगवांश्च मनुजो धृत्वाम्बरं सूर्य्यजे ॥

तथा ।

> रोहिणीषु करपञ्चकेऽश्विभे
>
> त्र्युत्तरेऽपि च पुनर्व्वसुद्वये ।
>
> रेवतीषु वसुदैवते च भे*
>
> नव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते ॥

नववस्त्रपरिधानं स्वसूत्रोक्तमन्त्रेण कार्य्यम् । वासश्छत्रोपानहस्वाः-पूर्व्वाणि चेन्मन्त्र इति कात्यायनोक्तेः ।

शातातपोऽपि ।

> परिधाय नवं वास उत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।
>
> द्विरा(च)चामेद्द्विजो वस्त्रे धौते विपरिधाय च ॥

द्वितीयवस्त्राभावे कात्यायनः ।

> एकं चेत्पूर्व्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीतेति ।

जातूकर्ण्यः ।

> अभावश्चेद्द्वितीयस्य वस्त्रचीरं तदा भवेत् ।
>
> द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वापि चतुरङ्गुलमेव वा ।
>
> सूत्रं वस्त्राकृतिं कुर्य्यात्तेन स्यादुत्तरीयकम् ॥

इदमुत्तरीयं यज्ञोपवीतेन सह योज्यम् । अजिनं वासो वा दक्षिणत उपनीय दक्षिणं बाहुमुद्धरते अवधत्ते सव्यमित्यापस्तम्बोक्तेः ।

अत्र विशेषः सङ्ग्रहे ।

---

* हस्ताचित्रास्वातिविशाखानुराधासु । वसुदैवते धनिष्ठायाम् । त्र्युत्तरे उत्तरात्रये उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपदेष्वित्यर्थः ।

उत्तरीयं योगपट्टं तर्ज्जन्यां रजतं तथा ।
न जीवत्पितृकैर्धार्य्यं ज्येष्ठो वा विद्यते यदि ॥ इति ।

जीवत्पित्रग्रजो नोत्तरीयं कुर्य्यादित्यत्रोत्तरीयं नोपरिवासोमात्रं किन्तु सग्रन्थिपरिमण्डलं वस्त्रमुत्तरीयं कुर्य्यादिति जातूकर्ण्योक्तम् । अतएव तृतीयमुत्तरीयार्थे इति तृतीयमुपवीतं तत्स्थानापन्नमपि निषिद्धम् । नववस्त्रमात्रं द्वितीयम् । तथा पादुकारोहणं चैव इत्यादि वचनात्तदारोहणमपि न कार्य्यम् ।

स्त्रिया विशेषः सङ्ग्रहे ।

यत्र पुंसः सचेलं स्यात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।
कुर्व्वीतैवाशिरःस्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥
रजोदोषनिमित्तादिस्नानं सशिरसं भवेत् ।
विधवायाः शिरःस्नानं सर्व्वदैव विधीयते ॥ इति ।

तथा ।

स्नानङ्कृत्वा चार्द्रवस्त्रं त्यजेन्नद्यामधो द्विजः ।
गृहस्नानमथो कृत्वा विसृजेदेतदूर्द्ध्वतः ।
अज्ञानादन्यथा कुर्व्वन् पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

ततस्तदार्द्रवस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य दशायां धृत्वा निष्पीड़येत् मध्याह्ने चेत्तर्पणादूर्द्धम् ।

इति वस्त्रपरिधानविधानम् ।

अथ तिलकधारणविधिः।

पाराशरमाधवीये।

ऊर्द्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं मुखम्।
अवलोक्य मुखं तस्य ह्यादित्यमवलोकयेत्॥ इति।
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम्।
भस्मीभवति तत्सर्ब्बमूर्द्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्॥

इति वृहन्नारदीयवचनेन तिलकाकरणे प्रत्यवायश्रवणात् तिलकविधिरावश्यकः।

यत्तु।

तिलकं सर्ब्बदा कुर्य्याच्छ्रौते स्मार्त्ते च कर्म्मणि।
कर्त्ता वाप्यथवा भोक्ता न कुर्य्याच्छ्राद्धकर्म्मणि॥ इति।

तत्तिर्य्यक्पुण्ड्रनिषेधपरम्।

ऊर्द्ध्वञ्च तिलकं कुर्य्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम्॥

इति वृहत्पाराशरोक्तेः।

तथा वासुदेवोपनिषदि।

ॐ नमस्कृत्य भगवान्नारदः सर्ब्बेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ भगवन्नूर्द्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति नारदेन पृष्टो भगवान् द्वितीयकण्डिकायां तद्विधिमाह।

अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्य उद्धृत्य।

गोपीचन्दन पापघ्न विष्णुदेहसमुद्भव।
चक्राङ्कित नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव॥

इति प्रार्थ्य इमं मे गङ्गे* इति जलमादाय विष्णोनु कमिति† मर्द्दयेत्। ततः अतो देवा अवन्तु नः‡ इत्येताभिर्विष्णुगायत्र्या च त्रिवारमभिमन्त्र्य।

शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत।
गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम्॥

इति मां ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिषु द्वादशस्थानेषु अनामि(का)-काङ्गुल्या विष्णुगायत्र्या केशवादिभिर्द्वादशनामभिर्वा धारयेत्। ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु यतिस्तु तर्ज्जन्या शिरोललाटहृदयेषु धारयेदित्यादि।

तथा तत्रैव चतुर्थकण्डिकायां भस्मधारणमुक्तम्।

अथ रात्रावग्निहोत्रभस्मना अग्नेर्भस्मासीद्विष्णुस्त्रीणि पदानीति§ त्रिभिर्मन्त्रैरुद्धलनं कुर्य्यादय एवं विधिना गोपीचन्दनं धारयेद्यस्त्वेतदधीते स सर्व्वेभ्यः पापेभ्यः पूतो भवतीति।

भारते दानधर्मे।

---

* इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतद्रु स्तोमे स च ता परुष्ण्या।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया॥

† विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि।
यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः विष्णवे त्वा॥ ५अ. १८म. यजुः।

‡ अतो देवा अवन्तु नः यतो विष्णुर्विचक्रमे।
पृथिव्याः सप्तधामभिः॥ १म. २२सू. १५ऋक्।

§ त्रीणि पदानि अश्विनोः आविः सन्ति गुहा परः।
कवी ऋतस्य पत्मभिः अर्वाक् जीवेभ्यः परि॥ ८म. ८सू. २३ऋक्।

जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्द्ध्ना बिभर्त्ति यः।
बिभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्॥
काशीखण्डेऽप्येवमेव पठितम्।

बृहन्नारदीयेऽपि।

ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं यः करोति तुलसीमूलमृत्स्नया।
तत्रैव नेत्रं तस्य स्यान्मूर्द्ध्नीन्दोर्बिंश्चयात्कलाम्॥

सूतसंहितायामपि।

ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कार्य्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना।
उद्धृतासीति मन्त्रेण* वैष्णवेन विशेषतः॥ इति।

तत्प्रकारविशेष उक्तः पाराशरमाधवीये ब्रह्मखण्डे।

ऊर्द्ध्वपुण्ड्रप्रमाणानि द्रव्याण्यङ्गुलिभेदतः।
वर्णानि मन्त्रान्देशांश्च प्रवक्ष्यामि फलानि च॥
पर्व्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः।
सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते।
मृद एतास्तु सङ्ग्राह्या वर्ज्जयेदन्यमृत्तिकाः॥
श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वंश्यकरं तथा।
श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते॥
अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत्।
अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी॥

---

* उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना।
आरुह्य मम गात्राणि सर्व्वं पापं प्रमोचय॥

एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ।
दर्भपाणिः प्रकुर्व्वीत भ्रू(भ्रू)मध्यात्तु प्रदीपवत् ॥
श्रीकामः पुष्टिकामस्तु यथेच्छं तिलकं चरेत् ।
नासामूलं समारभ्य वंशपत्रनिभं शुभम् ।
वंशकामो द्विजः कुर्य्यात्तिलकं चन्दनादिना ॥

आदिशब्दाद्गङ्गातोयमृदो यथाकालं ज्ञेयाः ।
तदुक्तं पारिजाते ।

स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्य्याद्धुत्वा चैव तु भस्मना ।
देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन च ॥ इति ।

तथा ।

वर्त्तिदीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ।
पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥
मत्स्यकूर्म्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परम् ।
दशाङ्गुलप्रमाणं तदुत्तमोत्तममुच्यते ।
नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
षट् सप्त पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं स्मृतम् ॥
न पादुकस्थो नादर्शे न जले वावलोकयेत् ।
न प्रावृतशिराः कुर्य्यात्तिलकं धर्म्मसाधनम् ॥

धर्म्मसाधनं कर्म्माङ्गम् ।

ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।
माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे* मधुसूदनम् ।
त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
श्रीधरञ्च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः ।
पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुत्†दामोदरं स्मरेत् ।
तत्प्रक्षालिततोयञ्च वासुदेवं शिरो न्यसेत् ॥ इति ।

ॐ केशवाय नम इत्या(द्य)दिरत्र प्रयोगः ।

आचारदीपेऽत्र विशेषः ।

ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजस्योक्तं क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्त्तुलं शूद्रजातिषु ।
यद्वा समस्तजातीनामूर्द्ध्वपुण्ड्रं परं स्मृतम् ॥ इति ।

तत्रैव ।

ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना (सदा) तथा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥ इति ।
अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।
माङ्गल्येषु च सर्व्वेषु न धार्य्यं गोपिचन्दनम् ॥

विवाहे देवविसर्ज्जन(देवकोत्थापन)पर्य्यन्तम् ।

वैखानससूत्रे तु भस्मनोर्द्ध्वपुण्ड्रमुक्तम् ।

भूतिः स्थेति भस्म गृहीत्वा ललाटहृदयबाहुकण्ठेषु
आदित्यः सोमो नम इत्यूर्द्ध्वाग्रमालिप्येति ।
वृत्तं वा चतुरस्रं वा बिन्दुमर्द्धेन्दुमेव वा ।

---

* तद्भुजे दक्षिणभुजे इत्यर्थः दक्षिणस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ।

† ककुत् ककुदि विभक्तिलोप आर्षः यथाश्रुतकल्पने अर्थस्यासङ्गतेः । एवं शिर इत्यत्रापि ।

ललाटे यादृशं पुण्ड्रं लिखितं सितभस्मना ।
तादृशं भुजयोर्मूर्ध्नि स्तनयोश्चान्तरे लिखेत् ॥

इति पुरुषार्थप्रबोधग्रन्थकृतोक्तम् । अतएव अग्निहोत्रानन्तरं याज्ञिकैरूर्द्ध्वपुण्ड्रं (क्रि)भ्रियमाणं दृश्यते । ब्रह्मचारिभिर्बिन्दाकारश्च तेन यथाचारं व्यवस्थातव्यम् । येनास्य पितरो याता* इति मनुवचनात् ।

शाखां शिखाञ्च पुण्ड्रञ्च समयाचारमेव च ।
पूर्व्वैराचरितं कुर्य्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥

इति विष्णूक्तेश्च ।

तथा ।

शङ्खचक्राद्यङ्कनन्तु तुलसीदलभक्षणम् ।
यः कुर्य्यान्नियमं नित्यं स याति परमां गतिम् ॥ इति ।

शङ्खः ।

नान्यं देवं नमस्कुर्य्यान्नान्यं देवं समर्च्चयेत् ।
चक्राङ्कितः सदा तिष्ठेन्मद्भक्तः पाण्डुनन्दन ॥ इति ।

स्कान्देऽपि काशीखण्डे ।

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः ।
गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः ॥
शिखा यज्ञोपवीतञ्च त्रिपुण्ड्रञ्चैव नित्यकम् ।
ब्राह्मणस्य तथैवेदं शङ्खचक्रादिधारणम् ॥ इति ।

---

* येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥

आश्वलायनस्तु ।

शिवकेशवयोश्चिह्नं शूलचक्रादिकं द्विजः ।

न धारयेत मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितः ॥ इति ।

सर्व्वं सा(व)धारणमिति न्यायाद्वैदिकमात्रमार्गस्थितस्य निषेधा-द्वैदिकतान्त्रिकोभयमार्गस्थितस्य भवत्येवेति सर्व्वसमवद्यम् । अत्र विचारविशेष आषाढ़मासविधाने द्रष्टव्यः ।

धारणप्रकारः सात्वतसंहितायाम् ।

चक्रं पद्मं दक्षिणे तु गदां शङ्खञ्च वामतः ।

अष्टाक्षराङ्कितां मुद्रां सर्व्वस्थानेषु धारयेत् ।

हृदि पद्मं ललाटे च गदां शिरसि धारयेत् ॥

प्रकाशसंहितायां विशेषः ।

कुक्षौ चत्वारि चक्राणि पार्श्वे द्वे दक्षिणे तथा ।

हृदि द्वयं तथा धार्य्यं स्तने द्वे दक्षिणे तथा ॥

चक्रे द्वे दक्षिणे बाहौ चक्रमेकं गले पुरः ।

तथा पश्चाद्गरेदेकं द्वे पार्श्वे दक्षिणे तथा ॥

पृष्ठादधस्तथा चैकं धार्य्यमेवं सुदर्शनम् ।

शङ्खद्वयं वामपार्श्वे स्तने वामे द्वयं तथा ।

वामबाहौ द्वयं धार्य्यमेकमेव गले तथा ॥

एकं पार्श्वे तथा धार्य्यं तथा पश्चाद्गलस्य च ।

पृष्ठमूले तथा चैकं हृदये चैकमेव च ॥

धार्य्यमेकं पाञ्चजन्यं शङ्खस्थानविदो विदुः ।

हृदि चैकं स्तने चैकं बाहुमूले द्वयं तथा ॥

धार्य्यं पद्मं दक्षभागे गदां वै वामतस्तथा ।

नारायणस्य मुद्रान्तु सर्व्वस्थानेषु धारयेत् ॥

इदं मुद्राधारणं वैष्णवविषयम् ।

उपवीतादिवद्धार्य्याः शङ्खचक्रगदादयः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां वैष्णवत्वे न चान्यथा ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेरिति दिक् ।

शैवैस्तु तिर्य्यक् पुण्ड्रमपि धार्य्यम् । तदुक्तं स्कान्दे ।

अग्निहोत्राग्निजं भस्म अग्निकार्य्योद्भवं तथा ।

औपासनात्समुत्पन्नं लक्षहोमोद्भवं तथा ॥

महारुद्राग्निजं भस्म रुद्रस्थानोद्भवं तथा ।

भस्मानि षड्विधान्याहुः सर्व्वपापहराणि च ॥

त्रैवर्णिकानां सर्व्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् ।

अग्निकार्य्यात्समुत्पन्नं तद्धार्य्यं ब्रह्मचारिणा ॥

आवसथ्याग्निसंभूतं गृहस्थैरेव धार्य्यते ।

शेषं भस्मत्रयञ्चैव सर्व्वैः सर्व्वत्र धार्य्यते ।

देवर्षिकृतहोमस्थं धार्य्यं यत्नेन सर्व्वदा ॥

अगस्त्यः ।

प्रातस्तु सजलं भस्म मध्याह्ने चन्दनान्वितम् ।

सायन्तु केवलं भस्म शैवैर्धार्य्यं सदैव तु ॥ इति ।

कालाग्निरुद्रोपनिषदपि ।

अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छ । अधीहि भगवंस्त्रिपुण्ड्रकविधिं सतत्त्वं किंद्रव्यं किंस्थानं कति-

प्रमाणं का रेखा किं दैवतं के मन्त्राः काः शक्तयः कः कर्त्ता किं फलमिति। तदु होवाच भगवान् यद्द्रव्यं तदाग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्य अग्निरिति भस्मे(त्यनेना)ति चाभ्यामभिमन्त्र्य मा नः स्तोकेति* समुद्धर्त्य त्र्यम्बकं यजामहे† इति शिरोललाट-वक्षःस्कन्धेष्वभिमृश्य त्रिभिस्त्र्यायुषै‡स्त्र्यम्बकैश्च तिर्य्यक् तिस्रो रेखाः कुर्व्वीत। व्रतमेतच्छाम्भवं सर्व्ववेदेषु वेद-वादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुमुक्षुरपुनर्भवायेत्यादि।

स्मृतिसङ्ग्रहे।

भाले त्रिपुण्ड्रकं भाति गले रुद्राक्षमालिका।
वक्त्रे षड़क्षरो मन्त्रः§ स रुद्रो नात्र संशयः॥
ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा वाचा निन्दन्ति मानवाः।
तेषां शूद्रेषु संभूतिरनुमेया विपश्चिता॥

इति तिर्य्यक्पुण्ड्रधारणविधिः।

---

* मा नः स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः।
मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदसि त्वा हवामहे॥ १६अ. १६मं. यजुः।

† त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्।
उर्व्वारुकमिव।बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्॥

‡ कश्यपस्य त्र्यायुषं जमदग्नेस्त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मेऽस्तु त्र्यायुषमेवंरूपैः।

§ ओं नमः शिवाय। एवंरूपः। तथाच—

ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम्।
स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते॥

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्याह्ने स्नानकर्म्मणि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि* ॥

सूर्य्योदयात् पूर्व्वं घटिकाद्वयं प्रातःसन्ध्याया मुख्यकालः । तथा सायं सूर्य्यास्तमयात् पूर्व्वं घटिकाद्वयम् ।

अथाचम्य कुशैर्युक्ते आसने समुपस्थितः ।
करं सम्पुटकङ्कृत्वा सन्ध्यां नित्यं समाचरेत् ॥
नत्वाथ पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघप्रशान्तये ।
ब्रह्मावाप्त्यै वयं प्रातःसन्ध्यां वन्द्यामुपास्महे ॥ इति ।

सन्ध्यावन्दनप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सन्ध्यामुपासीत यावहोरात्रयोः सन्धौ यश्च पूर्व्वापराह्णयोस्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत । वहिर्ग्रामात् प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि अनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातःशुचिर्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादौ (नयश्रित) उपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनबुद्बुदमुदकमौक्षितं दक्षिणपाणिनादाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विश्लिष्टौ वितत्य तिस्रोऽन्तराङ्गुलीः संहतोर्द्ध्वाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा पाणिं प्रक्षाल्य सृष्टाम्भसा अङ्गुष्ठमूलेन आकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य सकृच्च संहतमध्यमाङ्गुलिभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ

---

* संवर्त्तस्तु—प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् ॥

शिरश्चाभ्युक्ष्य स्पृष्टाम्भसा संहतमध्यमाङ्गुलित्रयेण चास्यमुपस्पृश्य साङ्गुष्ठया प्रदेशिन्या घ्राणविलद्वयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनिष्ठिकया नाभिं तलेन हृदयं सर्व्वाभिरङ्गुलिभिः शिरस्तदग्रैरंसौ च स्पृशेदित्येतदाचमनम् ।

एवं द्विराचम्य आत्मानमभ्युक्ष्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथममनन्त्रकं पञ्चदशमात्रिकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रं सकृत् कुर्य्यादायतप्राणः सप्रणवां सव्याहृतिकां सावित्रीं सशिरसं त्रिरावर्त्तयेदित्येष समन्त्रः प्राणायामः ।

अथ कर्म्म सङ्कल्प्य शुची पात्रे सव्ये पाणौ वा अप आधाय स्थिरे तूदकाशये यावति कर्म्म कुर्व्वीत तावत उदकस्य विभागं कल्पयित्वा तीर्थानि तत्रावाह्य* ता अपः सदर्भेण पाणिना ादायादायोत्तानं शिरसि मार्ज्जयेदोंपूर्व्वं अथ आपो हिष्ठेति सृभिः । अथाचमनमुदकमादाय सूर्य्यश्चेति† पिबेदेतत् समन्त्रमाचमनम् ।

अथ पुनराचम्य मार्ज्जयेत् प्रणवव्याहृतिसावित्रीभि(र्ऋक्त्र्य)-

---

* तीर्थावाहनमन्त्रो यथा—

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्म्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ इति ।

† सूर्य्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना अहस्तदवलुम्पतु इदमहमापो अमृतयोनौ सूर्य्ये ज्योतिषि परमात्मनि जुहोमि स्वाहा ।

आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाम्भसात्मानं परिषिञ्चेदेतन्मार्ज्जनम् ।

अथ गोकर्णवत् कृतेन पाणिना उदकमादाय नासिकाग्रे धारयन् कृष्णघोरपुरुषाकृतिं पाप्मानमात्मानमन्तर्व्याप्य स्थितं विचिन्त्य संयतप्राणोऽघमर्षणसूक्तं* द्रुपदामृचं† चावर्त्त्य दक्षिणेन नासाबिलेन शनैः प्राणं रेचयन् सर्व्वतस्तेनः संहृत्य कृष्णं स्वेन वर्त्मना पाणिस्थ उदके पातितं ध्यात्वा तदुदकमवेक्षमाणो वामतो भुवि तीव्रपातेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भावयेदेष पापव्यपोहः । एनमेके न कुर्व्वन्ति । मार्ज्जनेनैव तस्य व्यपोहितत्वात् । इति द्रुपदर्क् पापशोधनी ।

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्य वलित्था पर्व्वतानां‡मित्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्व्वया सावित्र्या त्रिर्निवेदयन् क्षिपेत् । ये तु पुनः पापव्यपोहं नेच्छन्ति तेऽनाचम्यैव अर्घ्यमुत्क्षिपेयुरेतदेव अर्घ्यनिवेदनम् ।

असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन् परिषिच्य अप उपस्पृश्य शुचौ देशे दर्भाम्भसोक्षिते दर्भानास्तीर्य्य व्याहृतिभिरुपविश्य प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या ऋषिदैवतच्छन्दांस्यनुस्मृत्य तामेतां चतुरक्षरशो विभक्ता(मुचित-

* ऋतं च सत्यं च इत्यादिकम् ।

† द्रुपदादिवेति मन्त्रोऽयं १८४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ वलित्था पर्व्वतानां छिद्र विभर्षि पृथिवि ।
प्रया भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥ ५म. ८४सू. १ऋक् ।

योजितैः)मधितपोजितैः षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि न्यस्य आत्मानं तद्रूपं भावयेत्। यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये। वरेण्यं शिरसे स्वाहा इति शिरसि। भर्गो देवस्य शिखायै वषड़िति शिखायाम्। धीमहि कवचाय हुमित्युरसि। धियो यो नो नेत्रत्रयाय वौषड़िति नेत्रललाटेषु विन्यस्य अथ प्रचोदयादस्त्राय फड़िति करतलैरस्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु न्यसेत्। एषोऽङ्गन्यासः। एनमप्येके नेच्छन्ति। स हि विधिरवैदिक इति।

अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवीत्यावाह्य तिष्ठन्नर्द्धनष्टेषु नक्षत्रेषु आमण्डलदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसन्दधानः प्रणवव्याहृतिपूर्व्विकां सावित्रीं जपेत्। जपंश्चाक्षसूत्रेण अनामिकाया मध्यमादारभ्य प्रदक्षिणं दशभिरङ्गुलिपर्व्वभिर्वा गणयेत्।

आगच्छ वरदे देवि जपे मे सन्निधौ भव।
गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता॥

इत्यावाहनमन्त्रः। सवितुर्वरणीयं तेजो वयं ध्यायेमहि योऽस्माकं धियः प्रेरयतीति मन्त्रार्थः।

अथ देवताध्यानम्। या सन्ध्या सैव मन्त्रोक्ता देवता खलूपास्यैव एतां सर्व्वदैकरूपां ध्यायेदनुसन्ध्यमन्यान्यरूपां वा यदैकरूपामृग्यजुःसामत्रिपदां तिर्य्यगूर्द्ध्वाधरदिक्षु षट्कुक्षिं पञ्चशिरसमग्निमुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिखां दण्डकमण्डल्वक्षसूत्राभयाङ्कचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राम्बरानुलेपनस्रगाभरणां शरच्चन्द्रसहस्रप्रभां सर्व्वदेवमयीमिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिसृषु सन्ध्यासु ध्यायेत्।

अथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्बालां बालादित्यमण्डलस्थां रक्तवर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्रगाभरणां चतुर्वक्त्रां दण्डकमण्डल्वक्षसूत्राभयाङ्कचतुर्भुजां हंसासनारूढ़ामृग्वेदमुदाहरन्तीं भूर्लोकाधिष्ठात्रीं गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ मध्यन्दिने तां युवतिं युवादित्यमण्डलमध्यस्थां श्वेतवर्णां श्वेताम्बरानुलेपनस्रगाभरणां पञ्चवक्त्रां त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां त्रिशूलखड्गखट्वाङ्गडमरुकाङ्कचतुर्भुजां वृषभासनारूढ़ां रुद्रदैवत्यां यजुर्वेदमुदाहरन्तीं भुवर्लोकाधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ सायं तां वृद्धां वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां श्यामाम्बराभरणस्रगनुलेपनामेकवक्त्रां शङ्खचक्रगदापद्माङ्कचतुर्भुजां गरुड़ासनारूढ़ां विष्णुदैवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोकाधिष्ठात्रीं सरस्वतीं नाम देवतां ध्यात्वा आवाह्य जपित्वा अथ जातवेदसे सुनवाम सोम*मित्युपस्थाय तच्छंयोरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः सन्ध्यां नत्वा अथ सन्ध्यायै गायत्र्यै सावित्र्यै सरस्वत्यै सर्व्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य ततः ।

उत्त(रे)मे शिखरे देवी भूम्यां पर्व्वतमूर्द्धनि ।
ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता† गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विसृज्य भद्रं वो अपि वातयमन इत्युक्त्वा शान्तिं

---

* जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १म. ९९सू. १स्क्त् ॥

† ब्राह्मणैः समनुज्ञाता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

निरुच्चरन्नमो ब्रह्मणे इति प्रदक्षिणं परिक्रामन् नासत्यलोकादा-पाताललोकादालोकालोकपर्व्वताद्ये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नम इति नमस्कृत्य गुरून् वृद्धांश्चोप(सं)गृह्णीयात्।

एवं सायमपि। विशेषस्तु सूर्य्यश्चेति मन्त्रे अग्निश्चेति ब्रूयात्। जपंश्चार्द्धास्तमितार्कमण्डलादानक्षत्रदर्शनादासीत।

अथ मध्यन्दिने तु आपः पुनन्त्विति* मन्त्राचमनं कृत्वा आकृष्णाया हंसवत्या वा† त्रिः सकृद्वार्घ्यमुत्क्षिप्य ऊर्द्ध्वबाहुरुदङ्मुख उदु त्यं जातवेदसं‡ चित्रं देवाना§मिति सूक्ताभ्यां तच्चक्षुरि¶त्येकया चादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्य्यादित्येष सन्ध्याविधिर्व्याख्यात इति।

अथ वाजसने(यी)यिसन्ध्योच्यते।

तत्र कात्यायनः। मृदा ऊरू करौ च प्रक्षाल्य आचम्य त्रि-

---

* आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनातु माम्।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम्॥
यदुच्छिष्टमभोज्यञ्च यद्वा दुश्चरितं मम।
सर्व्वं पुनन्तु मामापो असताञ्च प्रतिग्रहं स्वाहा॥

† आकृष्णाया आकृष्णेन रजसा इत्यादिकया, हंसवत्या हंसः शुचिषदित्यादिकया।

‡ उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः।
दृशे विश्वाय सूर्य्यं स्वाहा॥ ७अ. ४१म. यजुः।

§ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहा॥ ७अ. ४१म. यजुः।

¶ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्।
३६अ. २४म. यजुः।

रायस्यासून् पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्द्ध्वं प्रक्षिप्य ऊर्द्ध्वबाहुरुदय*मुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राड़ित्यनुवाक†पुरुषसूक्त-शिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य उप-विशेदिति।

अत्र यद्यपि सूत्रकारेण सङ्क्षेपतो मध्याह्नसन्ध्या (उक्ता) प्रद-र्शिता तथापि सर्व्वशाखाधिकरणन्यायेन।

सन्ध्यात्रयञ्च कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता।
अन्यथा नरकं याति सर्व्वक(र्म्मा)र्म्मकरोऽपि सन्॥

इत्यादि स्मृत्या च त्रिकालीना मार्ज्जनादिसर्व्वाङ्गोपबृंहिता सा वाजसनेयिभिरपि कार्य्या। विरुद्धांशस्तु त्याज्य एव। पारक्य‡-मविरोधि यदिति वचनात्।

अर्घ्यानन्तरं सन्ध्यातर्पणं कार्य्यम्। शौनकः।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासीनः कुशासने।
सन्ध्यायास्तु तर्पणं कार्य्यं स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः॥
ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा दैवतमुच्यते।
छन्दो गायत्रकञ्चैव विनियोगस्तु तर्पणे॥

प्रयोगस्तु। ॐ भूः पुरुषं तर्पयामि। ओमृग्वेदं त-। मण्डलम्।

---

* उदयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्य्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्॥ २०अ. २१म. यजुः।

† विभ्राड् बृहत् पिबतु सौम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम्।
वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति॥३३अ. ३०म. यजुः।

‡ परांक्तमिति बहुषु निबन्धेषु पाठः।

हिरण्यगर्भरूपिणम् । आत्मानम् । गायत्रीम् । वेदमातरम् । साङ्कृतिम् । सन्ध्याम् । कुमारीम् । ब्राह्मीम् । उषसम् । निर्नृजम् । सर्व्वसिद्धिकरीम् । सर्व्वमन्त्राधिपतींस्तर्पयामि ।

आदौ प्रणवमुच्चार्य्य तर्पयीत तदन्तिके ।
अनेन विधिना कुर्य्यात् सन्ध्यातर्पणमुत्तमम् ॥ इति ।

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः ।

आपो हिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।
नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निक्षिपेत् ॥

शौनकः ।

पूर्व्वोक्तेनैव विधिना प्रोक्षयेत्कुशवारिणा ।
विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेदूर्द्धमधो यस्य क्षयाय (च) सः ॥ इति ।

व्यासस्तु ।

भूमौ मूर्द्ध्नि तथाकाशे मूर्द्ध्न्याकाशे तथा भुवि ।
आकाशे भुवि मूर्द्ध्नि स्यान्मन्त्रस्नानं विधीयते ॥

आकाशे हृदये । भूमौ पादयोः ।

अर्घ्यविषये ।

गोशृङ्ग*मात्रमुद्धृत्य रविं वीक्ष्य जलाञ्जलीन् ।
द्वौ पादौ च समौ कृत्वा पार्ष्णी उद्धृत्य निक्षिपेत् ॥

* गोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरमिति रघुनन्दनः ।

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् ।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्योगे राक्षसी मुद्रिका भवेत् ।
राक्षस्या मुद्रया दत्तं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥

गोशृङ्गलक्षणन्तु ।

प्रादेशस्तु प्रदेशिन्या तालो मध्यमया भवेत् ।
गोश्च शृङ्गमनामिक्या वितस्तिस्तु कनिष्ठया ॥

शातातपः ।

जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ।
प्रातर्मध्याह्नयोः काले उत्थायार्घ्यं जले क्षिपेत् ।
उपविश्य तथा सायं स्थले चार्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

व्यासः ।

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
मध्याह्ने सकृदेवेदं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥

तत्र हेतुः स्कान्दे ।

त्रिंशत्कोट्यो* महावीर्य्या मन्देहा नाम राक्षसाः ।
कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्य्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

---

* तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः ।
उदयन्तं सहस्रांशुमभियुध्यन्ति ते सदा ॥
गायत्र्या चाभिमन्त्र्योर्द्ध्वं जलं त्रिःसन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
तेन शाम्यन्ति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥
इति पुराणान्तरे एषां न्यूनसङ्ख्यत्वमपि दृश्यते ।

ततो देवगणाः सर्व्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
उपासते सदा सन्ध्यां प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ।
दह्यन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥
ततः प्र(या)पाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः ।
बालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥
पश्चाज्जपेच्च सावित्रीं प्रादक्षिण्यविवर्त्तनम् ।
कुर्य्याज्जलेन नासाञ्च चक्षुःश्रोत्रमुपस्पृशेत् ॥

सूर्य्योपस्थाने विशेषमाह कश्यपः ।

हस्ताभ्यां स्वस्तिकं कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ।
मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥

तत्र मन्त्रविशेषमाह देवलः ।

मित्रस्य चर्षणीस्तिस्रो* वसवस्त्वेति† चोदयेत् ।

---

* मित्रस्य चर्षणीः धृतोऽवो देवस्य सानसि ।
द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ११म. ६२म. यजुः ।
देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्या ।
अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृण ॥ ११म. ६३म. यजुः ।
उत्थाय बृहती भवोदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् ।
मित्रैतां त उखां परिददाम्यभित्त्या एषा माभेदि ॥ ११म. ६४म. यजुः ।

† वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् ।
रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥
आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ।
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आकृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११म. ६५म. यजुः ।

इमं मेति चतुष्केण* सायं कुर्य्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासस्तु ।

सन्ध्याद्वयेऽप्येकमेव ह्युपस्थानं प्रचक्षते ।
उद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ॥

कात्यायनस्तु ।

उच्चित्रमृग्द्वयेनैवं मुपतिष्ठे(दनन्तरं)द्दिवाकरम् ।
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।
मध्ये त्वह्न उपर्य्यस्य विभ्रा(जा)ड़ादीच्छया जपेत् ॥

अह्नो दिनस्य मध्ये । अस्य उदुत्यं चित्रं देवानामित्यृग्द्वयस्य उपरि विभ्रा(जा)ड़ादि इच्छया यथेच्छं जपेदित्यर्थः ।

अथ जपधर्म्माः ।

तत्र व्यासः ।

तेजोऽसीति‡ जपेन्मन्त्रं गायत्र्यावाहने द्विजः ।
आवाह्य तु जपेत्प्राज्ञो गायत्रीं तां महाफलाम् ॥
गायत्र्येकपदीत्यादि§ गायत्र्याः प्रार्थनं चरेत् ।
नमस्ते तुरीयायेति¶ नमस्कृत्य च तां जपेत् ॥

---

* इमं मे वरुण श्रुधी हव मद्या च मृड़य । त्वामवस्युराचके ॥ २१अ. १म. यजुः । इत्यादिना मन्त्रचतुष्टयेन ।

† उद्वयं तमसः इत्यादिना चित्रं देवानामित्यादिना च ऋग्द्वयेन ।

‡ तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्पा आयुर्मे पाहि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ॥ २२अ. १म. यजुः ।

§ गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि ।

¶ नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परोरजसे । सा पदो मा प्रापत् ॥

आगच्छ वरदे देवीत्यादिना अस्य विकल्पः । तेजोऽसीत्यादेर्वाज-सनेयिशाखापठितत्वात्तद्विषयत्वं वा ।

गायत्रीध्यानं प्रकारान्तरेणाप्युक्तम् ।

मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैः पञ्चभि-
र्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमुकुटां तत्त्वात्मवर्णात्मिकाम् ।
गायत्रीं वरदाभयाङ्कुशकुशाञ्छुभ्रं कपालं गुणं
शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

जपप्रकारमाह व्यासः ।

प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीञ्च जपेत्ततः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा चापि चिन्तयेत् ॥
ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं मुकुलितौ (करौ) तु तौ ।
मध्ये तिर्य्यक्करौ प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः ॥
विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना शब्दं जपो यस्तु चलज्जिह्वाद्विजच्छदः ।
उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥
पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगर्क्षविभावनात्* ॥

---

* आर्कदर्शनात्, आर्क्षविभावनात्—इयमेतदसमस्तम् । उभयत्र आयोगे पञ्चमी, आ-ऋक्ष-मर्क्षं इति गुणश्च ।

मध्याह्ने तु ।

तिष्ठंश्चेदीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्य्यात्समाहितः ।
अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्य्यात्समासीनः कुशासने ॥

आसनान्याह व्यासः ।

कौशेयं कम्बलञ्चैव अजिनं पट्टमेव वा ।
दारुजं तालपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत् ॥
कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्म्मणि ।
गजा(वशा)जिने व्याधिनाशः सर्व्वं वै चित्रकम्बले* ।
नादीक्षितस्तूपविशेत् कृष्णसाराजिने गृही ॥

इति निषेधाद्दीक्षितविषयं कृष्णाजिनम् ।

शालग्रश्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।
शुचीन्यात्मन एतानि न परेषां कदाचन ॥
पादेन पादमाक्रम्य जपं नैव तु कारयेत् ।
शिरः प्रावृत्य वस्त्रेण ध्यानं नैव प्रशस्यते ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो द्विजः ।
न च वाक्चपलश्चैव जपन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

---

* वैशम्पायनस्तु—

सर्व्वसिद्ध्यै व्याघ्रचर्म्म ज्ञानसिद्ध्यै मृगाजिनम् ।
वस्त्रासनं रोगहरं वेत्रजं श्रीविवर्द्धनम् ।
कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं कम्बलं दुःखमोचनम् ॥

वस्त्रमाविकं न तु कार्पासमयम् ।

आसने कार्पासमये जपो भवति निष्फलः ।

इति ब्रह्मयामले कार्पासमयवस्त्रासने दोषश्रवणात् ।

मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
अव्यग्रत्वमनिर्व्वेदो जप(सम्पत्ति)संसिद्धिहेतवः ॥
स्वस्तिकासन(मा)आसीनो जपसिद्धिमवाप्नुयात् ।
जानूर्व्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥
ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकासनमुच्यते ।
पद्मासनसमासीनः सर्व्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
उत्तानौ चरणौ कृत्वा जरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
ऊर्व्वोर्मध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततो दृशौ ।
नासाग्रे विन्यसेद्दृष्टिं पद्मासनमिदं स्मृतम् ॥

आसनान्तराणि तु ग्रन्थगौरवभीत्यान्न नोक्तानि ।

वस्त्रेणाच्छाद्य स्वकरं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं भवेत् ॥
जपकाले त्वक्षमालां गुरोरपि न दर्शयेत् ।
उल्लङ्घिते तथा मेरौ पतिते वाक्षसूत्रके ॥
प्राणायामत्रयङ्कृत्वा घृतप्राशनमाचरेत् ।
पज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
जपो होमस्तथा दानं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

अथ जपमालाप्रकारः ।

पाद्मे ।

अरिष्टं पत्रजीवञ्च शङ्खं पद्मं तथा मणिम् ।
कुशग्रन्थिञ्च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥
अङ्गुलीजपसंख्यानमेकमेकं वरानने ।

पर्व्वभिर्दशसंख्यातं पत्रजीवफलैर्दश ॥
शतं वै शङ्खमणिभिः प्रबालैश्च सहस्रकम् ।
मौक्तिकैर्दशसाहस्रं सौवर्णैर्लक्षमुच्यते ॥
कुशग्रन्थ्या कोटिगुणं तुलस्यानन्तकं फलम् ।
अस्फुटा समरन्ध्रा च परिपूर्णा दृढ़ा नवा ॥
निश्चला ग्रथिताऽव्यङ्गा अन्योऽन्यं घृष्टिवर्ज्जिता ।
सशब्दा चञ्चला या तु त्रुटिता ग्रथिता तु या ॥
भिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाषण्डस्य पुरातनी ।
माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुभिः ॥

पाषण्डस्य तत्सम्बन्धिनी ।

अक्षास्थिमात्रा मणयः श्रेष्ठाः स्युर्जपकर्म्मणि ।
अष्टोत्तरशतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत् ॥
तदर्द्धसंख्या कथिता मध्यमा चाधमा पुनः ।
सप्तविंशतिसंख्याता ततो नैवाधमा भवेत् ॥
तर्ज्जन्या न स्पृशेत्सूत्रं न क(थे)म्पेन्न विधूनयेत् ।
अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥
मध्यमाकर्षणं तस्याः सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् ।
नान्याङ्गुलिभिराकर्षेन्न नखैश्च तथा स्पृशेत् ॥
अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याथ पाणिना ।
जप एवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाणिमाला चेत्यम् ।

अनामिकाया मध्ये च मध्याधःप्रक्रमेण च ।

तर्ज्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः । अनामिकामध्यरेखाग्रमादिं कृत्वा तदधःक्रमेण प्रदक्षिणावर्त्ततर्ज्जन्या आदिरेखा अन्ते कार्य्या सेयं करे स्थिता माला इत्यर्थः ।

यमः ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्व्वकल्मषनाशिनीम् ॥
पर्व्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः ।
गायत्र्या वेदबीजत्वाद्वेदः पर्व्वसु गीयते ॥
मध्यमादिपर्व्वद्वयं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।
ए(तं)नं मेरुं विजानीयादर्पितं ब्रह्मणा स्वयम्* ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घनात् ।
असंख्यातन्तु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

आश्रमविशेषे जपविशेषमाह मनुः ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

गृहस्थस्य संख्यान्तरमुक्तं यमेन ।

अष्टोत्तरशतं कुर्य्याच्चतुःपञ्चाशिकापि वा ।
सप्तविंशतिका कार्य्या ततो नैवाधमा (भवेत्) मता ॥

दशावरामिति कार्य्यान्तरासक्तविषयम् ।

याज्ञवल्क्योऽत्र विशेषमाह ।

---

* लङ्घितं त्रिदशैरपि इति तन्त्रसारे पाठः ।

सर्व्वेषाञ्चैव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।
दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥
मन्त्रसिद्धिकामस्य चतुर्व्विंशतिलक्षजप उक्तः शारदातिलके ।
तत्त्वलक्ष*विधानेन भिक्षाशी विजितेन्द्रियः ।
व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ॥ इति ।

तथा ।
गृहे त्वेकगुणं ज्ञेयं नद्यान्तु द्विगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यगारे दशाधिकम् ॥
सिद्धक्षेत्रेषु सर्व्वेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
सहस्रशतकोटीना†मनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

काम्यविशेषेणाङ्गुलिविशेषः ।

तत्र वशिष्ठः ।
अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्ज्जनी शत्रुनाशनी ।
मध्यमा धनसिद्धैश्च स्याच्छान्तिकर्म्मण्यनामिका ।
कनिष्ठाकर्षणे ज्ञेया ज(प)यकर्म्मणि सिद्धिदा ॥
कूर्म्मचक्रे दीपं दत्त्वा जपे सर्व्वसिद्धिरिति‡ कूर्म्मचक्रमुच्यते ।

---

* तत्त्वं चतुर्व्विंशतिसंख्या, चतुर्व्विंशतितत्त्वानि इति कपिलोक्तेः ।

† सहस्रकोटिगुणितमिति निबन्धान्तरेषु पाठः, स एव समीचीनः कोटीनामिति षष्ठ्या अनन्वयापत्तेः ।

‡ तन्त्रसारेऽपि—

दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म्म फलप्रदम् ।
दीप्यते पुरुषो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते ॥

वर्त्तुलं नवकोष्ठं तत्कृत्वा कूर्म्माकृतिं लिखेत् ।
स्वरयुग्मक्रमेणैव ऐन्द्याद्यष्टसु दिक्षु च ॥
कादीन् वर्गान् तमीशान्यां* तथा मध्ये स्थलाधिपम् ।
तन्नामाद्यक्षरं यच्च कूर्म्मास्यं तच्च दीपकम् ॥
तत्पार्श्वकोष्ठौ हस्तौ द्वौ अधोऽधः कुक्षिपादकौ ।
शेषं कोष्ठं भवेत्पुच्छं मुखे सिद्धिरनुत्तमा ॥
करस्थाने महाक्लेशः कुक्षौ दुःखमवाप्नुयात् ।
पदोर्हानिस्तथा पुच्छे पीड़ा स्याद्बन्धनादिभिः ॥
मोक्षार्थी वदने कुर्य्याद्दक्षिणे त्वाभिचारिकः ।
श्रीकामः पश्चिमे कुर्य्यादुत्तरे शान्तिदं भवेत् ॥
ईशान्ये शत्रुनाशः स्यादाग्नेये शत्रु(दायकः)वर्द्धनम् ।
नैर्ऋत्ये शत्रुभीतिः स्याद्वायव्ये तु पलायनम् ॥
ग्रामे देवे वने वापि यत्र कुत्रावलोकयेत् ।
दीपस्थाने जपः कार्य्यः सर्व्वसिद्धिमभीप्सुभिः ॥
कूर्म्मचक्रमविज्ञाय† यः कुर्य्याज्जपयज्ञकम् ।
तस्य (जाप्य)यज्ञफलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते ॥ इति ।

होमस्तु ।

---

* लक्ष्मीशे इति तन्त्रसारः ।

† कूर्म्मचक्रस्य अनावश्यकत्वमुक्तं कतिपयस्थलेषु । यथा—

कुरुक्षेत्रे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।
महाकाले च काश्याञ्च दीपस्थानं न चिन्तयेत् ॥ इति ।

क्षीरौदनतिला दूर्व्वा क्षीरद्रुमसमिद्वरैः ।
पृथक्सहस्रत्रितयं जुहुयान्मन्त्रसिद्धये ॥
तत्त्वसंख्यासहस्राणि मन्त्रविज्जुहुयात्तिलैः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुः स विन्दति ॥
अरुणाज्यैस्त्रिमध्वक्तैर्जुहुयादयुतं ततः ।
महालक्ष्मीर्भवेत्तस्य षण्मासान्नात्र संशयः ॥
बहुना किमिहोक्तेन यथावत्साधुसाधिता ।
द्विजन्मनामियं विद्या सिद्धा कामदुघा मता ॥ इति ।

अल्पजपे तु शौनकः ।

प्रातर्विप्रः शुचिः स्नातो हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥
होमांश्च जपयज्ञांश्च नित्यं कुर्व्वीत वै तथा ।
सर्व्वकर्म्मसमृद्ध्यर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥
एषैव प्रतिलोमोक्ता पाठाच्छत्रुविनाशनी ।
कपिलाज्येन यः कुर्य्याद्धोममष्टोत्तरं शतम् ।
तस्य कामाः प्रसिध्यन्ति षण्मासादेव जुह्वतः ॥

इत्युक्तप्रकारेण यथाशक्ति जपं कृत्वा गायत्रीध्यानं षडङ्गन्यासञ्च विधाय उत्तमे शिखरे जातेति गायत्रीं विसर्ज्य ब्रह्मार्पणं कार्य्यम् ।

योगी ।

करे नीरं समादाय देवा गात्विति* मन्त्रतः ।

---

* देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित ।
मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥ ८अ. २१म. यजुः ।

निवेदयेज्जपं प्रातः प्रयोगस्तत्र कथ्यते ॥
प्रातः सन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्यास्तु जपेन च ।
साष्टेन शतसंख्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥ इति ।

मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र व्यासः ।

आदित्योऽभ्युदियाद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्व्वतः ।
स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

पारिजाते तु ।

कालातिक्रमणे चैव चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत् ।

इत्युक्तम् । सङ्गवपर्य्यन्तं* प्रातःसन्ध्याया गौणकालः । आ-प्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः । इति मण्डनः ।

उदयास्तमयादूर्द्ध्वं यावत्स्याद्घटिकात्रयम् ।
तावत्सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम् ॥

इति स्कान्दे विशेष उक्तः ।

मध्याह्ने तु दक्षः ।

अध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते ।
अर्घ्यप्रदानतः पूर्व्वमुदयास्तमयेऽपि वा ।
गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः ।

---

* सङ्गवश्चतुर्थपञ्चमषष्ठमुहूर्त्तात्मकः कालः ।
प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
इति वचनात् ।

दिवोदितानि कर्म्माणि प्रमादादकृतानि चेत्* ।

शर्व्वर्याः प्रथमे यामे तानि कुर्य्याद्यथाक्रमम् ॥

अत्र मुख्यकालानुरोधात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्व्वं कृत्वा आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेन अतीतकालं कर्म्म पश्चात्कार्य्यमिति न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति ।

मदनपारिजाते ।

दिवोदितानि कर्म्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।

दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

इति स्पष्टोक्तेश्च ।

अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यञ्च वर्ज्जयेत् । इति ।

स्नानं सन्ध्यां त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म्म समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्य्या इत्यर्थः ।

पैठीनसिस्तु ।

सूतके सावित्र्यञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्य्यं ध्यायन् नमस्कुर्य्यादित्यर्घ्यप्रदानान्तां सन्ध्यामाह ।

अन्ये तु ।

उच्चार्य्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घ्याञ्जलीनपि ।

अष्टाविंशतिकृत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत् ॥ इति ।

---

* स्वकाले नाकृतानि चेत् । इत्याह्निकतत्त्वे पाठः ।

इति गायत्रीजपमप्याहुः। अत्र यथाचारं व्यवस्थेयम्।

श्राद्धभोजिनोऽत्र विशेषः सङ्ग्रहे।

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यति तदनन्तरम्॥

गोभिलः।

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते॥

अत्र जपात् पूर्व्वं पश्चाद्वा उभयत्र वा मुद्रा दर्शनीयाः। ताश्चोक्ता गायत्रीहृदये चतुर्व्विंशतिः। सम्मुख सम्पुट वितत विस्तीर्ण द्विमुख त्रिमुख चतुर्मुख पञ्चमुख षण्मुख अधोमुख व्यापकाञ्जलिक शकट यमपाश ग्रथित सम्मुखोन्मुख विलम्ब मुष्टिक मीन कूर्म्म वराहक सिंहाक्रान्त महाक्रान्त मुद्गर पल्लवाख्याः।

तत्र।

सम्मुखं संहतौ हस्तावुत्तानौ कुञ्चिताङ्गुली।
सम्पुटं पद्मकोशाभौ तावेवान्योऽन्यसंहतौ॥
विततं सम्मुखौ हस्तावुत्तानावायताङ्गुली।
विस्तीर्णं संहतौ पाणी मिथोमुक्ताङ्गुलिद्वयौ॥
सम्मुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः।
शेषाङ्गुलीनां वैरल्याद्द्विमुखत्रिमुखादयः॥

सम्मुखेति। सम्मुखासक्तपाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेन च अङ्गुष्ठद्वयमारभ्य अनामिकान्तं यावत् द्विमुखत्रिमुखचतुर्मुखपञ्चमुखा मुद्राः स्युः।

शेषाङ्गुलीनां संयोगात् पूर्व्वयोगविनाशतः ।
तिर्य्यक्संयुज्यमानाग्रौ संयुक्ताङ्गुलिमण्डलौ ।
हस्तौ षण्मुखमित्युक्तौ मुद्रा मुद्राविशारदैः ॥

अत्र पूर्व्वयोगविनाशत इत्यत्र पूर्व्वयोगः कनिष्ठाद्वययोगस्तद्विनाशेनेत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

आकुञ्चिताग्रौ संयुक्तौ न्युब्जौ हस्तावधोमुखौ ।
उत्तानौ तादृशावेव व्यापकाञ्जलिकं करौ ॥
अधोमुखौ बद्धमुष्टौ बद्धाग्राङ्गुष्ठकौ करौ ।
शकटं नाम कथितमिति ॥
बद्धमुष्टिकयोः पाण्योरुत्ताना वामतर्ज्जनी ।
कुञ्चिताग्राऽन्यया युक्ता तर्ज्जन्या न्युब्जवक्रया ।
यमपाशमिति प्रोक्तम् ॥

अस्यार्थः । बद्धमुष्टिकयोः पाण्योर्या उत्ताना कुञ्चिताग्रा वामतर्ज्जनी सा अन्यया दक्षिणतर्ज्जन्या न्युब्जवक्रया युक्ता यमपाशमुद्रेति ।

उत्तानसन्धिसंलीनबद्धाङ्गुलिदलौ करौ ।
समुपोद्घाटितौ दीर्घावङ्गुष्ठौ ग्रन्यमुच्यते ॥

ग्रन्थं ग्रन्थितमुद्रेत्यर्थः । उत्तानानि सन्धिसंलीनानि बद्धानि अङ्गुलिदलानि ययोस्तौ तथोक्तौ । शेषं स्पष्टम् ।

कु(स)ञ्चितोर्द्ध्वाङ्गुलिर्वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।
अधोमुखेन संयुतः सम्मुखोन्मुख उच्यते ॥

उत्तानौ नतकोटी च* विलम्बः कथितः करौ ।
मुष्टी चान्योऽन्यसंयुक्तावुत्तानौ मुष्टिको भवेत् ॥
मीनस्तु सम्मुखीभूतौ युक्तानाम†कनिष्ठिकौ ।
ऊर्द्ध्वसंयुक्तवक्राग्रशेषाङ्गुलिदलौ करौ ॥

युक्ते संयुक्ते अनामिकाकनिष्ठिके ययोस्तौ तथोक्तौ तावन्योऽन्यं सम्मुखीभूतौ । तथा ऊर्द्ध्वसंयुक्तानि वक्राग्राणि शेषाङ्गुलिदलानि ययोः करयोस्तौ मीनो नाम मुद्रा ।

अधोमुखः करो वामस्ताट्टशा दक्षिणेन तु ।
पृष्ठदेशे समाक्रान्तः कूर्म्मो नामाभिधीयते ॥
ऊर्द्ध्वमध्यो वामभुजो दक्षकक्षाश्रये करे ।
वाराहो नाम कथितः ॥

दक्षकक्षाश्रये करे सति उक्तलक्षणो वामभुजो वाराहो नाम मुद्रा ।

तथातथाङ्गुली‡ सिंहाक्रान्तः कर्णाश्रितौ करौ ।
किञ्चिदाकुञ्चिताग्रौ चेन्महाक्रान्तं ततः परम् ॥

ताविव कुञ्चिताग्रौ महाक्रान्तं नाम मुद्रा ।

किञ्चिदूर्द्ध्वगतौ पाणी मुद्गरो वामतर्ज्जनी ।

अस्यार्थः । किञ्चिदूर्द्ध्वगतयोः पाण्योर्या वामतर्ज्जनी दक्षिणहस्तेन गृहीता चेत् सा मुद्गरमुद्रा ।

---

* उत्तानोन्नतकोटी च इति ग-पुस्तके पाठः ।

† अनाम अनामिका ।

‡ तथा तथा ताट्टश्यः पूर्व्वोक्तरूपा अङ्गुलयो ययोस्तौ ।

अधोमुखः स्थितौ मूर्द्ध्नि पल्लवो दक्षिणः करः ।

अस्यार्थः । उत्तलक्षणवामतर्ज्जन्या मूर्द्ध्नि अधोमुखः स्थितो दक्षिणः करः पल्लवो नाम मुद्रेति ।

न जातु दर्शयेन्मुद्रां महाजनसमागमे ।

देवास्तस्य न पश्यन्ति विफलञ्च कृतं भवेत् ॥ इति ।

तस्माद्रहस्येव मुद्रा दर्शनीयाः ।

अत्रावसरे गायत्रीतर्पणमुक्तं शौनकेन ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासीनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं (कार्य्यं) कुर्य्यात् स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा दैवतमुच्यते ।

छन्दो गायत्रकञ्चैव विनियोगस्तु तर्पणे ॥

सवितृप्रीतियोगाय गायत्रीतर्पणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ भूः पुरुषऋग्वेदं तर्पयामि । ॐ भुवः पुरुषयजुर्व्वेदं तर्पयामि । ॐ स्वः पुरुषसामवेदं तर्पयामि । ॐ महः पुरुष अथर्व्ववेदं तर्पयामि । ॐ जनः पुरुष इतिहासपुराणं तर्पयामि । ॐ तपः पुरुषसर्व्वागमं तर्पयामि । ॐ सत्यं पुरुषसत्यलोकं तर्पयामि । ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषमण्डलान्तर्गतं तर्पयामि । ॐ भूरेकपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ भुवः द्विपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ स्वस्त्रिपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ भूर्भुवः स्वश्चतुष्पदां गायत्रीं तर्पयामि । ओमुषसं तर्पयामि । ॐ गायत्रीं तर्पयामि । ॐ सावित्रीं तर्पयामि । ॐ सरस्वतीं तर्पयामि । ॐ वेदमातरं तर्पयामि । ॐ पृथिवीं तर्पयामि । ॐ जयां तर्पयामि । ॐ कौशिकीं तर्प-

यामि। ॐ साङ्कृतिं तर्पयामि। ॐ सर्व्वापराजितां तर्पयामि।
ॐ सहस्रमूर्त्तिं तर्पयामि। ओमनन्तमूर्त्तिं तर्पयामि।

मन्त्रैरेभिस्तु यो नित्यं चतुर्व्विंशतिसम्मितैः।
गायत्रीं तर्पयेत्तेन तर्पितं स्यात् (स)चराचरम्॥
अनेन विधिना कुर्य्यात्प्रातःकाले च तर्पणम्।
मध्याह्ने चैव सायाह्ने मन्त्रैरेतैश्च तर्पणम्॥

इति गायत्रीकल्पे प्रातःसन्ध्याविधिः।

अथ अभिवादनम्।

तत्र याज्ञवल्क्यः।

सन्ध्याञ्च विधिवत्कृत्वा सन्ध्ययोरुभयोरपि।
ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन्॥

यमः।

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्।
भो भवत्पूर्व्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्म्मवित्॥

मनुः।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्य्यतः।
धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणान्त्वेव जन्मतः॥

आपस्तम्बः।

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरः प्लुतः॥

पाणिनिरपि।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे इति ।

प्रत्यभिवादे टेः प्लुतो भवति न तु शूद्रे इति सूत्रार्थः* ।

तथाचायं प्रयोगः । आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्तेत्यादि ।

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

बृहस्पतिः ।

जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।
उदपात्रार्घ्यम(चा)ध्याज्यं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥
पाषण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् ।
सोपानत्कं कृतघ्नञ्च नाभिवादेत्कदाचन ॥

मनुः ।

यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपूरुषं कुलम् ।
कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्मै विवर्ज्जयेत् ॥

बृहन्नारदीये ।

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि ।
प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

तस्मात् सभास्थेभ्यः सकृदेव नमस्कुर्य्यादिति भावः ।

---

* स्त्रियामपि निषेध इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नाम्नि शर्म्मोपपदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये आयुष्मान् भव सौम्य भद्र इति वदन् निरुपपदसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजं ज्ञापयति । धरणीधरोऽपि आयुष्मान् भव सौम्येति सम्बुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नपि असम्बुद्धिप्रथमैकवचनान्तम् अमुकशर्म्मा इत्युदाहरन् विचक्षणैरुपेक्षणीय एव ।

सन्ध्यायान्तु यमोक्तो विशेषः।

ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्यायामभिवादयेत्।

विना पुत्त्रञ्च शिष्यञ्च दौहित्रं दुहितुः पतिम्॥

स्मृत्यन्तरे तु।

सर्व्वेऽपि वा नमस्कार्य्याः सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा। इति।

अतत्यो विशेषो ब्रह्मचारिविधाने द्रष्टव्यः।

अथ प्रातर्होमः।

तत्र दक्षः।

सन्ध्याकर्म्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते।

स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येनार्द्धमुच्यते॥

स्मृत्यर्थसारे।

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्त्रश्च कन्यका।

ऋत्विक् शिष्यो गुरुर्भ्राता भागिनेयः सुतापतिः॥

एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि।

पत्नी कन्या च जुहुयाद्विना पर्य्युक्षणक्रियाम्॥ इत्यादि।

यजमानस्य तत्पत्न्या वा असन्निधाने अन्येन होतव्यम्। त्यागकर्त्ता यजमानपत्नी वा उन्मादप्रसवादावन्योऽपि।

तथा।

नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतम्।

सर्व्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिङ्मुखः शुचिः॥

आपदि पञ्चहोमः कार्य्यः।

मरीचिः ।

पञ्चहोमं प्रकुर्व्वीत प्रवसन्नग्निमान् यदि ।
पञ्चयज्ञविधानन्तु लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥

बृहस्पतिः ।

प्रस्थं धान्यचतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्त्तितम् ।
तिलानान्तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं स्याद्घृतस्य तु ॥

कात्यायनः ।

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्व्वपूरिका
घृतादिना चेत् स्रुवपूरमात्रिका । इत्यादि ।

अथ नलिकादिना अग्निधमनम् ।

न मुखेनेत्यादि मदनपारिजाते ।

गोभिलः ।

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।
पञ्चयज्ञान्न कुर्व्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥

जातूकर्ण्यः ।

सूतके च समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म्म कथं भवेत् ।
पिण्डं यज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

बृहस्पतिः ।

सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने ।
प्रवासादिनिमित्तेषु दापयेन्न तु हावयेत् ॥ इति ।
रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।
कालन्त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्य्याद्विचक्षणः ॥

इति कात्यायनवचनं वाजसनेयिविषयम्। उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति तत्सूत्रात्। उदितहोमस्तु आश्वलायनापस्तम्बादीनाम्। तत्सूत्रे तथा विधानात्। अत्र यद्द्रव्यं सायं तदेव प्रातः। एवं कर्त्तापि।

अत्र मुख्यकालासम्भवे गौणकालमाह मदनः।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्व्वस्य कर्म्मणः।
यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत्।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्म्मणि॥ इति।

अस्यार्थ उक्तो मदनपारिजाते। स्वकालाद्यत्काले कर्म्म विहितं तस्मान्मुख्यकालादुत्तरो यः काल उत्तरकर्म्मकालावधिकः स पूर्व्वकर्म्मणो गौणकालः। यद्वा आगामिकर्म्मणो यो मुख्यकालस्तस्यापि पूर्व्वकर्म्मणि केचिद्गौणकालत्वमिच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। अन्तरालवदिति। यथा पूर्व्वोत्तरकर्म्मणोर्मध्यकालस्तद्वदयमपीत्यर्थः। उत्तरकर्म्मकाले पूर्व्वोत्तरकर्म्मणोः समावेशे यद्वेति पक्षः। तदसमावेशे तु अन्तराल एव गौणः* इति व्यवस्था ज्ञेया। स च गौणे यथा शक्नुयात्तथा कुर्य्यादित्युपबन्धादिति न्यायाद्विहिताङ्गाभावे तत्सदृशप्रतिनिधिग्रहणस्योचितत्वादावश्यकेषु नित्यनैमित्तिकेष्वेव मुख्यकालासम्भवे अङ्गं न तु काम्येऽपीति।

नन्वेवं दर्शश्राद्धादेरमावास्यादिविहितकालातिक्रमे गौणकाल-

* मलमासतत्त्वे तु एवं व्याख्यातम्। यद्वेति पक्षान्तरम्। प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत् आगामिक्रियामुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तेन सायंसन्ध्याया रात्रिः प्रातःसन्ध्याकालश्च गौणकाल इति।

कर्त्तव्यता स्यादिति चेत्। अत्रोच्यते। कालोद्देशेन कर्म्म विधीयते न कर्म्मणि कालः। तस्यानुपादेयत्वात्। तथाच कालो निमित्तम्। निमित्तभूतकालाभावे चाधिकाराभावादन्यकाले कृतं कर्म्म अकृतमेवेति न तत्र गौणकालग्रहणम्। यानि तु मुख्यकालासम्भवे गौणे कार्य्याणीति वाचनिकानि तान्येव गौणे कार्य्याणि।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म्म विजानता।
न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः॥

दिवोदितानि कर्म्माणि प्रमादादकृतानि रात्र्याः प्रथमप्रहरे कार्य्याणीति। पैतृकं नाम आब्दिकश्राद्धम्।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने कदाचित्सूतकादिना।
सूतकान्ते तु तत्कार्य्यं पुनस्तदहरेव च॥

इति चयाहं प्रकृत्योक्तेः। दर्शश्राद्धादौ वचनाभावान्न गौणकालकर्त्तव्यतेति सर्व्वं समञ्जसमित्यलं विस्तरेण। अत्र प्रायश्चित्तादिसर्व्वविशेष औपासनविधाने द्रष्टव्यः।

औपासनानन्तरं ब्रह्मयज्ञकालः। पश्चाद्वा प्रातराहुतेरिति कात्यायनोक्तेः। अतासम्भवे तर्पणात् पूर्व्वं कार्य्यः।

अत्रावसरे देवतानिर्म्माल्योद्वासनमुक्तं नारदीये।

अपसारितनिर्म्माल्यं तरणेः किरणात् पुरा।
पूजकस्तु ततः कुर्य्यादासनादिकमात्मनः॥
अविवाहितकन्या च अस्नाता च सरस्वती।
देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥ इति।

किरणात् किरणोदयादित्यर्थः।

मरीचिः।

विदध्याद्देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्।
स्थण्डिले प्रतिमायां वा वह्नौ वा हृदयेऽपि वा॥

इति प्रातर्होमविधानम्।

अथ नित्यदानम्।

तत्र याज्ञवल्क्यः।

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः॥
अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे।
अनुद्दिश्य फलं तस्य ब्राह्मणाय तु नित्यकम्॥ इति।

हेमाद्रौ।

गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम्।
सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्द्धकम्॥ इति।
ग्रासादर्द्धतरो ग्रासो ह्यर्थिभ्यः किं न दीयते।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति॥
अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते ह्यजपी पूयशोणितम्।
अहुत्वाग्निं क्रिमिं भुङ्क्ते ह्यदत्त्वा वि(श)षमश्नुते॥

देयवस्त्वाह याज्ञवल्क्यः।

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्च्चितम्।
नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता॥

अत्र नापात्र इत्यनेन द्रव्यादिसन्निधौ पात्रे असन्निहिते तदुद्देशेन त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा अर्पयेन्न त्वपात्रे देयमिति सूचितम्। प्रतिश्रुत्यापि तत्र* पापं ज्ञात्वा न तस्मै दद्यात्। अपात्रे दाननिषेधात्। अनधिकारिणा च न तद्ग्राह्यम्।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च॥

इति स्मृतेः। अत्रेतिकर्त्तव्यविशेषश्चतुर्थस्तवके (ज्ञेयः) वक्ष्यते।

अत्र साध्वी स्त्री भर्त्तृकृत(पुण्यमर्द्धं)पुण्यार्द्धं लभते तदुक्तं हेमाद्रिणा।

यद्देवेभ्यो यच्च पितृादिकेभ्यः
कुर्य्याद्भर्त्ताभ्यर्च्चनं सत्क्रियाञ्च।
तस्यार्द्धं सा तत्फलं नान्यचित्ता
नारी भुङ्क्ते भर्त्तृशुश्रूषयैव॥
या वञ्चयन्ति भर्त्तारं योनिदूषाश्च याः स्त्रियः।
योनिदोषात् पुण्यफलं नाश्नन्ति निरयङ्गमाः॥
अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम्।
कौतूहलं मलं साध्व्या मलं दानस्य कीर्त्तनम्॥

इति नित्यदानविधानम्।

---

* तत्र अपात्रे इत्यर्थः।

अथ मङ्गलावेक्षणम्।

तत्र दक्षः।

देवपूजां ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम्।
रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम्॥

तथा।

गुरूनग्नींश्च सूर्य्यञ्च प्रातः पश्येत्सदा बुधः। इति।

भारते।

वृद्धो ज्ञातिर्यथामित्रं दरिद्रो यो भवेदपि।
गृहे वासयितव्यास्ते धनमायुष्य(मेव च)मिच्छता॥
गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः।
गृहेष्वेते न पापास्तु तथा वै तैलपायिकाः॥
उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा।
अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम्॥

कात्यायनः।

श्रोत्रियं सुभगामग्निं गामग्निचितमेव च।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते॥

श्रोत्रियलक्षणमुक्तं भारते।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते॥

याज्ञवल्क्यः।

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति।
एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते॥

नारदः ।

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेद्बुधः ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत यस्तस्यायुर्न हीयते ॥

इति मङ्गलावेक्षणविधानम् ।

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते
विधानपारिजाते आह्निकविधौ दिनप्रथम-
भागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये भागे अध्ययनं कार्य्यम् ।

तत्र दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

वेदाभ्यासोऽनेकधा भवति ।

वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं पुनः ।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा* ॥ इति ।

---

* तत्राप्यादौ परम्परागतो वेदः पठनीयः । तथाच वशिष्ठः—

पारम्पर्य्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
प्रथमं तमधीयीत तच्छाखं कर्म्म चाचरेत् ॥
यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समाश्रयेत् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्य्यः सर्व्वकर्म्मसु साधुभिः ॥ इति ।

तत्र तावदृष्यादिकमुच्यते ।

ऋग्वेदस्य अग्निर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री छन्दः अध्ययनादौ विनियोगः । यजुर्वेदस्य वायुर्ऋषिर्वायुर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अध्ययनादौ विनियोगः । सामवेदस्य आदित्य ऋषिरादित्यो देवता जगती छन्दः अध्ययनादौ विनियोगः । अध्ययनञ्च

गुरुञ्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धञ्चास्मै निवेदयेत् ॥

इति विधिना कर्त्तव्यम् । अधीत्य च वेदार्थोऽवगन्तव्यः ।

अधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

इति स्मृतेः ।

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिक(ल्पा)ल्यानसूयकाः ।
अध्याप्या धर्म्मतः साधुशक्ताप्त्यज्ञान*वित्तदाः† ॥

कल्य आधिव्याधिरहितः । शक्तो गुरुशुश्रूषायाम् । स्पष्टमन्यत् । एते कृतज्ञत्वादयो धर्म्मा व्यस्ताः समस्ता वा यथासम्भवं वेदितव्याः ।

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् ।
न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः ।

---

* अन्यज्ञानं ज्ञानान्तरम् ।

† मनुस्तु—आचार्य्यपुत्त्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्म्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्म्मतः ॥

न निन्दाताड़ने कुर्य्यात् पुत्त्रं शिष्यञ्च ताड़येत् ।
अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ॥ इत्यादि ।

अथानध्यायाः ।

तत्र उशनाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा ।
अनध्यायं प्रकुर्व्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥
त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये (मृते) तथा ॥
चतुर्द्दश्यां पञ्चदश्यामष्टम्यां राहुसूतके* ।
ऋतुसन्धिषु† भुक्त्वा च श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च‡ ॥

इदमेकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । महैकोद्दिष्टे त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म इति विशेषोक्तेः । पशुमण्डूकादिभिरन्तरागमने अहोरात्रमनध्यायः§ । देशे शुचावात्मनि चेति सप्तत्रिंशदनध्याया याज्ञवल्क्योक्तास्तात्कालिकाः ।

तथा ।

---

* राहुसूतके यत्त्र्यहानध्यायकीर्त्तनं तद्ग्रस्तास्तविषयमिति कश्चित् ।

† ऋतुसन्धिषु ऋतुसन्धिगतासु प्रतिपत्सु इति विज्ञानेश्वरः ।

‡ श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च इत्येतत् पार्व्वणविषयम् । एकोद्दिष्टभोजनादौ मन्वादिभिस्त्र्यहोक्तेः । इति गोपीनाथः ।

§ पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्ज्जारमूषकैः ।
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । शक्रपातोच्छ्रयकालस्तु आश्विनकृष्णपञ्चम्यां तदुत्थापनं विजयदशम्यां तद्विसर्जनमिति ।

रात्रौ यामद्वयादर्व्वाग्यदि पश्येत्त्रयोदशीम्।
प्रदोषः स तु विज्ञेयश्चतुर्थी पूर्व्वयामगा।
सप्तमी सार्द्धयामस्था प्रदोषोऽधीतिवर्ज्जितः॥ इति।
अत्रत्यो विशेषो ब्रह्मचारिप्रकरणे द्रष्टव्यः।

इति श्रीविधानपारिजाते आह्निकविधौ
द्वितीयभागकृत्यविधानं समाप्तम्।

अथ धनार्ज्जनविधिः।

तत्र दक्षः।
तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम्।
पोष्यवर्गस्तु।
माता पिता गुरुर्भार्य्या प्रजा दीनः समाश्रितः।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः॥
योगीश्वरः।
उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये।
ईश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तम्। अलब्धलाभो योगः लब्धस्य रक्षणं क्षेमः।
मनुः।
सप्तवित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः।
प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च॥

दायो(ऽ)न्यायागतं धनं लाभो निधिदर्शनं प्रयोगो वृद्ध्यर्थं धन-

प्रदानम् । कर्म्मयोगः कृष्यादिः । इदन्तु विप्रादेर्यथायोग्यं ज्ञेयम् ।

तथाहि ।

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्म्माण्यग्रजन्मनः ॥
षसान्तु कर्म्मणामस्य त्रीणि कर्म्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥
प्रधानं क्षत्रिये कर्म्म प्रजानां परिपालनम् ।
कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन् वणिग्भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमावहन् ॥

मनुः ।

अद्रोहेण च भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
ऋतामृताभ्यां जीवे(त)त्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यां जीवेत* न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥

---

* सत्यानृताभ्याम्या वापि इति मनुसंहितायां पाठः ।

तथा।

कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्र्यहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा*।

कुसूलं कोष्ठकं कुम्भी उष्ट्रिका ताभ्यां परिमितं धान्यं यस्य स तथोक्तः। त्र्यहपर्य्याप्तं धान्यं यस्य स त्र्यहिकः। नास्ति श्वस्तनं धान्यं यस्य सोऽश्वस्तनः।

कुसूलधान्यादिसङ्ग्रहोपायमाह याज्ञवल्क्यः।

जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः।

शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तवल्लरीग्रहणं शिलम्। एकैकस्य त्यक्तकणस्योपादानमुञ्छः। एषां कुसूलधान्यादीनां मध्ये परः पर उत्तरोत्तरः श्रेयान् प्रशस्यतर इत्यर्थः। एतच्चातिसंयतं यायावरं प्रत्युच्यते न शालीनं प्रति।

एतद्द्वैविध्यमुक्तं वशिष्ठेन।

द्विविधो हि गृहस्थो यायावरः शालीनश्चेति। तत्रासंयतो यायावरः। शालीनस्तु प्रेष्यचतुष्पदधनधान्यादियुक्तः।

शालीनस्यापि चातुर्विध्यमुक्तं मनुना।

षट्कर्म्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति† ॥

---

* मनुसंहितायान्तु वचनमिदं किञ्चित्परिवर्त्तितं दृश्यते—

कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।

त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

† एषां गृहस्थानां मध्ये एकः (यो बहुपोष्यः) ऋतामृतादिपञ्चकं कुसीदञ्च आश्रयेत्। अन्यस्ततोऽल्पपोष्यः त्रिभिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैः द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां ब्रह्मसत्रेण अध्यापनेन इति कुल्लूकः।

अत्र षट्कर्म्माणि याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यानि। शेषं सुगमम्।

कूर्म्मपुराणे।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विंशकम्।
त्रिंशद्भागन्तु विप्राणां कृषिङ्कृत्वा न दोषभाक्॥

कृषिप्रकारो वृद्धपाराशरे द्रष्टव्यः।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः।

चतुर्व्विंशतिमते।

सीदंश्चेत्प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणेभ्यस्ततो नृपात्।
ततस्तु वैश्यशूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा॥

असीदतस्तु।

विद्यमाने धने यस्तु प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः।
रौरवं नरकं प्राप्य तत्रैव परिपच्यते॥

इति व्यासोक्तमाकलनीयम्।

याज्ञवल्क्योऽपि।

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा।
दम्भिहैतुकपाषण्डिवकवृत्तींश्च वर्ज्जयेत्॥

युक्तिबलेन सर्व्वत्र संशयकारी हैतुकः। राजाऽत्र न्यायपरो न तु राजमात्रम्।

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः।
स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम्॥

इत्यन्यायपरराजप्रतिग्रहे निन्दाश्रवणात्।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्व्वात्पूर्व्वादेते यथाक्रमम् ॥

सूनी प्राणिहिंसापरः । चक्री तैलिकः । ध्वजी सुराविक्रयी । वेश्या पण्यस्त्री ।

यमोऽपि ।

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्त्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वास्वादो विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषी राजामात्याः पुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्ताः सर्व्वे ते राजधर्म्मिणः ॥

भारते दानधर्म्माधिकारे ।

वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाञ्चैव दूषकाः ।

वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥

मनुः ।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च* यत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ॥

सर्व्वतः शूद्रादपि । अभयदक्षिणान्तु म्लेच्छादेरपीति श्लोकार्थः ।

अत्र विशेषो विष्णुपुराणे ।

सम्प्रोच्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् ।

---

* अभ्युद्यतमभिमुखमुपनीतमिति मेधातिथिः । अयाचितोपनीतमिति कुल्लूकः ।

अत्र शूद्रान्नसामान्नम् ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो* द्विजः ।
आददीताममेतस्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥

इति मनूक्तेः ।

तथा ।

आममांसं मधु घृतं धानाः क्षीरमथोदितम् ।
गुड़ं तक्रञ्च सङ्ग्राह्यं निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।
मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

चकाराद्गृहादि ।

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ।
अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

इति विशेषोक्तेः कुलटादेः प्रत्याख्येयमेव। अयमुपदेशः प्रतिग्रह-प्रवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्येति विज्ञानेश्वरः ।

---

* अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य इति कुल्लूकः। मेधातिथिस्तु श्राद्धशब्देन पाकयज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहिता लक्ष्यते तत्क्रियामनुष्ठायिनः। अश्रद्धिन इति वा पाठः अश्रद्धावत इति तदर्थः। एवं व्याचख्यौ ।

अथ आपद्वृत्तिः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

अजीवन् कर्म्मणा स्वेन विप्रः चात्त्रं समाश्रयेत् ।
वैश्यकर्म्माथवा कुर्य्याद्धीनकर्म्म* विवर्ज्जयेत् ॥

कौर्म्मे ।

कुसीदं कृषिवाणिज्ये प्रकुर्व्वीत स्वयङ्कृतम् ।
कृषेरभावे वाणिज्यं तदभावे कुसीदकम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

वृद्धिमाह याज्ञवल्क्यः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ इति ।

अशीतिभागः अशीतितमो भागः । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णक्रमाद्द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । अयं भावः । ब्राह्मणे अधमर्णे द्विकं शतं द्वौ भागौ अस्मिञ्छते वृद्धिर्दीयते इति द्विकं शतम् । तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इति सूत्रेण कन् । एवं चत्त्रियादौ त्रिकादिशतं प्रतिमासं ज्ञेयम् ।

अत्र विशेषान्तरमाह स एव ।

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।
दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्व्वे सर्व्वासु जातिषु ॥

मनुः ।

---

* हीनकर्म्म शूद्रकर्म्म सेवादिरूपमित्यर्थः ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान्तु पुनर्हरेत् ।
चक्रवृद्धिः कालिका वा कारिका कायिका च या ॥
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका ।
इच्छाकृता कारिका स्यात् कायिका कायकर्म्मणि ॥
हीनजातिं परिक्षीणामृणार्थं कर्म्म कारयेत् ।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

मनुः ।

वानस्पत्यं फलं मूलं दार्व्वग्न्यर्थं तथैव च ।
तृणञ्च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥

यत्तु भारते लिखितम् । अपृष्ट्वा फलं गृह्णतो हस्तकर्त्तनम् । तत्प्रकारान्तरेण निर्व्वाहे सति तथा न कार्य्यमित्येतदर्थमित्यवधेयम् ।

अङ्गिराः ।

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्प्रच्युतस्य च ।
अध्वानं वा प्रवृत्तस्य भिक्षाचर्य्यं विधीयते ॥

देवलः ।

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

उशनाः ।

पतिताद्धनमादत्ते भुङ्क्ते वा ब्राह्मणो यदि ।
कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

इति योगक्षेमविधानम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम्।

तत्र दक्षः।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्।
तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले॥

कुर्य्यादिति शेषः।

नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च॥
मन्त्रपूतैर्जलैः स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम्।
न तथा वारिमग्नानां यादसामिव तत्समम्॥

योगी।

ब्राह्मणैः स्नातुमायातैः सह गच्छन्ति देवताः।
पितरश्चापि गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः।
गत्वोदकान्तं विविक्तं स्थापयेत्तान् पृथक् क्षितौ॥

तान् मृदादिसम्भारान्।

त्रिधा कृत्वा मृदं तान्तु गोमयञ्च विचक्षणः।
मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि॥
अधश्च तिसृभिः (कार्य्यः) क्षाल्यं षड्भिः पादौ तथैव च।
प्रक्षाल्य सर्व्वकायञ्च द्विराचम्य यथाविधि।
मन्त्रन्यस्तोपवीतं यन्नोद्धरेत्तत्कदाचन॥

इति स्मृतेः कण्ठस्थमेव उपवीतं क्षालनीयमित्युक्तम्।

तत्र विशेषो बृहदाह्निके।

तैत्ता मैत्ताः कठाः काण्वा ये च वाजसनेयिनः ।
कण्ठादुत्तार्य्य सूत्रन्तु कुर्व्वीरन् क्षालनं द्विजाः ॥
बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये याजुषा अपि ।
कण्ठादुत्तार्य्य सूत्रन्तु पुनः संस्कारमाप्नुयुः ॥

तथा ।

तूष्णीमेवावगाहेत यदि स्यादशुचिर्नरः ।
आचम्य विधिवत्पश्चात्ततः स्नानं समाचरेत् ॥

यमः ।

सपवित्रं करङ्कृत्वा आचम्य प्राङ्मुखः स्थितः ।
प्राणायामत्रयं कुर्य्यात्कालज्ञानमतः परम् ॥ इति ।

गङ्गाव्यतिरिक्तस्थले विशेषमाह वामनपुराणम् ।

तीर्थं तु कल्पयेद्विद्वान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ॥
चतुर्हस्तप्रमाणन्तु चतुरस्रं समन्ततः ।
प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुदेवतेः* ।
पा(त्रा)हि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धको(टिश्च)टी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।

---

* विष्णुपूजिता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

दक्षा पृथ्वी च विहगा विश्वकाया शिवाऽमृता* ॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्त्तयेत् ।
भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ इति ।

प्रकारान्तरमपि ।

नन्दिनी नलिनी सीता मालती च महापगा ।
विष्णुपादाब्जसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ।
द्वादशैतानि नामानि यत्र तत्र जलाशये ।
स्नानोद्यतः पठेन्नित्यं तत्र तत्र वसाम्यहम् ॥ इति ।

गङ्गायान्तु तीर्थान्तरं न स्मर्त्तव्यमित्युक्तं स्कान्दे ।

गङ्गानदीं समासाद्य नान्यां स्नाने नदीं स्मरेत् ।
यदि स्मरेत्तदा सद्यस्तस्य पुण्यं विनश्यति ॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः ।
विना विष्णुपदीं क्वान्यत्समर्थमघशोधने ॥ इति ।

अथ मध्याह्नस्नानविधिः ।

आश्वलायनपरिशिष्टे ।

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपादपाणिमुखो द्विराचम्य आयत-प्राणः शुचौ देशे खनित्रेण भूमिं गायत्र्यस्त्रेण खनित्वा उपरि मृदं

---

* वृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा (शि,सिता । पाठोऽयं स्मार्त्तसम्मतः ।

चतुरङ्गुलमुद्वास्य अधस्तान्मृदं खनित्वा गायत्र्या आदाय गर्त्त-मुद्वासितया मृदा परिपूर्य्य मृदमुपात्तां शुचौ (देशे) तीरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्य हस्ताद्यङ्गमनुलिप्य आप्लाप्लुत्य क्षालयित्वा आदित्यं निरीक्ष्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मङ्गलस्नानं प्राहुः ।

अथ तीरे द्विराचम्य तृतीय*मस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दशसु दिक्षु विक्षिप्य उत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयं गायत्र्याऽभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा तेन मू(र्द्ध्नः)र्द्ध्नि आपादाद्गायत्र्या प्रणवेन वा सर्व्वाङ्गमनुलिप्य सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्तु इति सकृदद्भिरात्मानमभिषिच्य दुर्मित्र्यास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति मृदमद्भिः क्षालयेत्। अथ वरुणप्रार्थनादिना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना स्नायात्। नात्र प्राग्ब्रह्मयज्ञतर्पणाद्वस्त्रं निष्पीड़येत् अपुत्रादयो ह्यन्ते तर्प्या इत्येष स्नानविधिः। तदेतदसम्भवे अद्भिरेव कुर्य्याद्गोमा-दिषु। न च गृहे मृदा स्नायात् न शीतोदकेन। शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायान्मन्त्रविधिञ्च वर्ज्जयेत्। वहिर्वा शुचौ देशे सर्व्वं पश्चात् कुर्य्यादिति। अत्र

न प्रातर्मृत्तिकास्नानं मध्याह्ने न च गोमयैः।

इति निषेधाद्गोमयस्नानं नोक्तं तदाश्वलायनविषयम्। कात्या-यनानान्तु मध्याह्नेऽपि तत्सूत्रे गोमयस्नानमुक्तम्। तेषां प्रातः-स्नानं सङ्क्षेपेण भवति अनुदितहोमित्वात्।

---

* मृदंशमित्यर्थः प्रकृतत्वात्।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्म्मणः ।
प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ।
प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥ इति ।

अतश्च अथातो नित्यस्नानं नद्यादावित्येष स्नानविधिरित्यन्तकण्डिकोक्तसर्व्वाङ्गोपवृंहितं स्नानं मध्याह्ने एव तेषां भवति ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

इति कात्यायनवचनन्तु प्रधानभूतस्नानपरमनाहिताग्निपरं वेति ज्ञेयम् । प्रातर्न तनुयात् स्नानमिति तदुक्तेः ।

कास्याघमर्षणे मन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः ।

जम्बूका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।
अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
इदमाप इमं मन्त्र*मुक्ता ह्येनो विमुञ्चति ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण† स्नायादप्सु पुनः पुनः ।
गायत्री वैष्णवी ह्येषा प्राजापत्यर्षिका स्मृता ॥

अशक्तौ सङ्क्षेपस्नानविधिमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
असामर्थ्यान्न कुर्य्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥

---

* इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥

† तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥

स्नानमन्त्रजले चैव मार्ज्जनाचमने तथा ।
जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह स एव ।

मृदा स्नानं न कुर्व्वीत रात्रौ सन्ध्याग्रहेषु च ।
नैमित्तिके तथा स्नाने तथा भौमार्कवारयोः ॥

तथा ।

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।
मृदा स्नानं पिण्डदानं न कुर्य्यात्तिलतर्पणम् ॥

पिण्डदानमत्र कार्य्यं नित्यन्तु क्षयाहश्राद्धादि भवत्येव ।

आदित्येऽहनि जन्मर्क्षे तथा जन्मतिथावपि ।
शोभनेऽस्य दिने चैव न कुर्य्यात्तिलतर्पणम् ॥

शोभनदिनेषु श्राद्धमपि न कार्य्यम् ।

ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति श्रुतिः ।

इति पारिजाते । स्नानाङ्गतर्पणादि पूर्व्ववत् । मध्याह्नसन्ध्यावन्दने विशेषः पूर्व्वमेवोक्तः ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यातर्पणप्रयोगः ।

सावित्र्याः कश्यपस्त्रिष्टुप् मध्याह्नसन्ध्यातर्पणे विनियोगः ।

ॐ भुवः पुरुषं तर्पयामि ॐ यजुर्व्वेदं ॐ मण्डलं ॐ रुद्ररूपिणं ओमन्तरात्मानं ॐ सावित्रीं ॐ वेदमातरं ॐ साङ्कृतिं ॐ सन्ध्यां ॐ युवतिं ॐ रौद्रीं ओमुषसं ॐ निमृजं ॐ सर्व्वार्थ-

सिद्धिकरीं ॐ सर्व्वमन्त्राधिपतिं ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषम्। एवं तर्पयित्वा उपस्थानादि सर्व्वं समाप्य

मध्याह्नसन्ध्याङ्गत्वेन गायत्र्या जपितेन च।
यथासंख्येन जप्तेन रुद्रो मे प्रीयतामिति॥

इति वशिष्ठोक्तेन मन्त्रेण जपं निवेद्य मुद्रादि च प्रदर्श्य ब्रह्मयज्ञं कुर्य्यात्। तत्र श्रुतिः शातपथी।

अथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञ इत्यादिः।

योगी।

प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च।
दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात्प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः।
स्वाध्यायञ्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमारभेत्॥

अत्र कर्म्मादौ पवित्रादिप्राप्तावपि दर्भपाणिरिति पुनर्वचनं पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भप्राप्त्यर्थम्।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भास्तेषां त्यागो विधीयते।

इति तेषां त्यागश्च सूच्यते न तु पवित्रादेः।

योगी।

आदावारभ्य वेदन्तु स्नात्वोपर्य्युपरि क्रमात्।
यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः॥ इति।

अस्यायमर्थः। स्नात्वा सन्ध्यादिकं कृत्वा ओङ्कारव्याहृतिगायत्रीपूर्व्वकं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं प्रणवाद्यन्तं यथाशक्ति पठित्वा प्रतिदिनमेवमेव उपर्य्युपर्य्यध्ययनेन समाप्य अन्यवेदमारभ्य एवमेव समापयेदिति।

ऋषिच्छन्दोदैवतानि विनियोगं तथैव च ।
अविदित्वा जपेद्यस्तु महानर्थमवाप्नुयात् ॥

आश्वलायनः ।

ब्रह्मयज्ञप्रवृत्त्यर्थं स्वगृह्योक्तविधानतः ।
स्वाध्यायं प्रणवाद्यन्तं कुर्य्यादेवं द्विजः सदा ।
तदन्ते तर्पयेदग्निदेवतर्षिपितॄंस्तथा ॥

शौनकोऽत्र विशेषमाह ।

ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा प्रागुदीच्यामथापि वा ।
निष्क्रम्य तत्र नादेये* तड़ागस्थेऽपि वाम्भसि ॥
स्नात्वा यज्ञोपवीती च भूत्वाचम्योदकं तथा ।
पवित्रे लक्षणैर्युक्ते कृत्वाऽच्छिन्ने सुतारके ॥
तयोरेकैकमेकैकं पाणिना धारयेत् पृथक् ।
एवं पवित्रवन्तौ द्वौ पाणी कृत्वा द्वयोरथ ॥
सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठप्रदेशिन्योस्तु मध्यतः ।
दक्षिणस्याङ्गुली(र्व्य)न्यस्य चतस्रोऽङ्गुष्ठवर्ज्जिताः ॥
तथा सव्यकराङ्गुष्ठं दक्षिणाङ्गुष्ठवेष्टितम् ।
कुर्व्वीत चैवं सम्बद्धौ पाणी दक्षिणजानुनि ॥
निधाय स्वस्य हृदये पश्यन् केवलमम्बरम् ।
सम्मीलिताक्षियुग्मो वा निरुध्य मनसो गतिम् ॥

---

* नादेये नदीसम्बन्धिनि ।

योगाधिरूढमात्मानङ्कृत्वानन्यमनास्ततः ।
यावन्तं मन्त्रमध्येतुं शक्यं स्वाध्यायमात्मनः ॥
तावन्तमनुवाकं वा सूक्तं वर्गमथापि वा ।
सङ्कल्प्य मनसा पूर्व्वमिदमध्येष्य इत्यथ ॥
समस्ता व्याहृतीः पूर्व्वं जपन् प्रणवपूर्व्वकम् ।
सावित्रीञ्च जपेत्पच्छः* पूर्व्वमर्द्धर्चशस्ततः ॥
पश्चात्समस्तामित्येवं जपित्वा त्रिः समाहितः ।
ततो यावत्प्रतिज्ञातमध्यायं सूक्तमेव वा ॥
ऋचं वाक्यं ततो(ऽ)वश्यमधीयीत स्वशक्तितः ।
पश्चादों नम इत्याद्यां करोमीत्यन्तसंयुताम् ॥
ऋचं जपित्वा पश्चादोमित्येवं समुदीरयेत्(यन्) ।
यद्द्यादतिथिभ्यः सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणा ॥ इति ।
माध्याह्निकात्पूर्व्वमेव तर्पणञ्चाग्निवेदिनाम् ।
अन्येषान्तु स्वगृह्योक्तं पश्चाद्वा पूर्व्वमेव वा ॥

इति स्मृत्यन्तरम् ।

जप्यानाह आश्वलायनः ।

ऋचो यजूंषि सामानि अथर्व्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानि कल्पा(ल्पा)
नाराशंसीरितिहासपुराणानीति ।

ऋग्विधाने ।

---

* पच्छः पादशः पादं पादमित्यर्थः ।

अग्निमीळे जपेत्सूक्तं* पापघ्नं श्रीकरं परम् ।
पारायणफलं तस्य वेदानां वै सहस्रकम् ॥ इति ।

यमः ।

ओङ्कारं व्याहृतीस्तिस्रो गायत्रीं त्रिपदां तथा ।
मनसैवमनुस्मृत्य वेदादिकमुपक्रमेत् ॥
स्वरव(र्ण)र्णलयोपेतं मात्रास्थानक्रियान्वितम् ।
वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते ॥

मनुः ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

तथा ब्रह्मयज्ञे पुरुषसूक्तस्य फलातिशय उक्तः मात्स्ये ।

ब्रह्मयज्ञे जपेत् सूक्तं पौरुषं† चिन्तयन् हरिम् ।
स सर्व्वान् जपते वेदान् साङ्गोपाङ्गान् द्विजोत्तमः ॥ इति ।

एवमुक्तविधिना ब्रह्मयज्ञं कृत्वा स्वस्वशाखोक्तमार्गेण देवर्षिपितृतर्पणं कुर्य्यात् ।

अथ तर्पणधर्म्मा उच्यन्ते ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

तिलान् संस्थाप्य तर्पयेदिति शेषः ।

---

* अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥

† सहस्रशीर्षेत्यादिकं षोडशर्चम् ।

स्नानशाट्यञ्चले पार्श्वे रोमकूपे* न कुत्रचित् ।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

दालभ्यः ।

ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म्म च ।
अनोङ्कृत्य कृतं सर्व्वं न भवेत्सिद्धिकारकम् ॥ इति ।

तेन तर्पणप्रयोगे ओङ्कारः प्रयोक्तव्यः ।

हारीतः ।

आर्द्रवासा जले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासाः स्थले कुर्य्यादिति वेदविदो विदुः ॥

तर्पणजलप्रक्षेपस्तु जले कार्य्यः ।

यत्तु कार्ष्णाजिनिराह ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् । इति ।

तदशुचिस्थलविषयम् ।

तथाच विष्णुः ।

यत्राशुचिस्थलञ्च स्यादुदके देवतापितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
सव्येन देवकार्य्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।
निवीतेन मनुष्याणां तर्पणन्तु विधीयते ॥

वामेन अपसव्येनेत्यर्थः ।

---

* रोमकूपेषु दोषातिशय उक्तो देवलेन ।
रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु सन्तर्पयेत् पितॄन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च ॥ इति ।

यत्तु ।

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥

इति व्यासवचनम् ।

अन्वारब्धेन* सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

इति योगिवचनम् ।

तथा ।

उभाभ्यामपि पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

इति व्याघ्रपादवचनञ्च तच्छ्राद्धादिविषयमिति मदनपारिजाते उक्तम् । युक्तमेतत् ।

श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः ॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेः । यद्वा येषां शाखायां विशिष्य एकहस्तेन तर्पणमुक्तं तद्विषयमिति ज्ञेयम् ।

मात्स्ये ।

उभयोर्हस्तयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमञ्जलिम् ।
देवानाञ्च पितॄणाञ्च शुचिस्तर्पणमाचरेत् ॥
प्रागग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैस्तु मानुषान् ।
तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयेत्प्रयतः पितॄन् ॥

---

* पश्चाल्लग्नेनेत्यर्थः ।

प्राचीनावीत्यादिलक्षणमुक्तं भारद्वाजेन।

उत्क्षिप्ते वामबाहौ तु दक्षिणस्कन्धमाश्रितम्।
प्राचीनावीतमित्याहुस्तत्पित्र्येष्वेव कर्म्मसु॥
कण्ठावलम्बितञ्चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत्।
तन्निवीतमिति ख्यातं शस्तं कर्म्मणि मानुषे।
यथास्थानस्थितं सव्यं दैवे कर्म्मणि शस्यते॥

देवर्षिदिव्यपितृतर्पणं जीवत्पितृकस्यापि भवति।

जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनोक्तेः।

न जीवत्पितृकः कुर्य्यात्तर्पणमिति निषेधस्तु पितृतर्पणमात्रविषयः।

तस्यापसव्यप्रकारमाह भृगुः।

अपसव्यं द्विजाग्र्याणां पित्र्यं सर्व्वत्र कीर्त्तितम्।
आप्रकोष्ठात्प्रकर्त्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोः॥ इति।

आप्रकोष्ठात् प्रकोष्ठपर्य्यन्तम्।

न जीवत्पितृकः कुर्य्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम्।

इति कृष्णतिलनिषेधात्तत्तर्पणे शुक्लतिला एव ग्राह्याः। अतिलमेव तर्पणमिति केचित्।

पराशरः।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छबलैस्तिलैः।
पितॄन्सन्तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पणे सर्व्वदा द्विजः॥

कौर्म्मे तु।

देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः।
पितॄंस्तिलैश्च सन्तर्पेदिति धर्म्मविदो विदुः॥ इति।

तयात्र देवर्षितर्पणं यवैर्वा शुक्लतिलैर्वेति विकल्पः ।

बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्थस्तर्पयेत्पितॄन् ।
स्थलस्थेन न कर्त्तव्यं पितॄणां प्रीतिमिच्छता ॥

इति पराशरः ।

यत्तु ।

रोमसंस्थैस्तिलैर्नैव तर्पयेन्मतिमान् पितॄन् । इति ।

तत्तु स्थलतर्पणविषयम् ।

योगी ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य्य च कुशाञ्छुभान् ।
प्रागग्रेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ॥

अत्र आवाहनमन्त्रा विश्वेदेवाः स आगतेत्याद्या देवर्षिपितृलिङ्गका ग्राह्याः । कुशास्तरणमपि स्थलतर्पणविषयम् । जले असम्भवात् ।

यमः ।

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥
प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मनुष्यांस्तर्पेत पितॄन्दक्षिणतस्तथा ॥
सुरर्षिकर्म्म कुर्व्वाणः सव्यं जानु निपातयेत् ।
पितॄणां कर्म्म कुर्व्वाणो वामजानु निपातयेत् ॥
पाणिनैकगुणं प्रोक्तं दर्भैः शतगुणं भवेत् ।
तर्पणं खड्गपात्रेण ह्यक्षय्यायोपकल्पते ॥

दक्षः ।

कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितॄनथ समूलाग्रैस्तर्पणन्तु यथाक्रमम् ॥

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥

इति शातातपवचनादशून्यो हस्तः खड्गादिमुद्रिकया कर्त्तव्यः । न तु खड्गादिपात्रग्रहणेन । अन्यथा अर्हन्ति पितरस्त्रीँस्त्रीनित्यञ्जलि-विधायकवाक्यबाधापत्तेः ।

अतएवोक्तं योगिना ।

अनामिक्यां धृतं हेम तर्ज्जन्यां रौप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ इति ।

यद्वा शिष्टाचाररक्षार्थं यस्मिन् सूक्ष्मपात्रे धृते अञ्जलिभङ्गो न भवति तद्ग्राह्यमित्यवधेयम् ।

तथाच छागलेयः ।

लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खड्गमेव वा ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन सन्तर्पयेत्पितॄन् ॥

तथा ।

जलान्ते तिलदर्भादीन् योऽनुष्ठानाय याचते ।

नानुष्ठानफलं तस्य दातुरेव हि तत्फलम् ॥

जलान्ते निषेधादन्यत्र तद्ग्रहणे न दोषः ।

देवातिथ्यर्च्चनकृते गुरुभृत्यादिवृत्तये ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादित्युक्तत्वात् ।

तिलापवादमाह मरीचिः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
भृत्यपुत्त्रकलत्त्रार्थी न कुर्य्यात्तिलतर्पणम् ॥

अन्यत्रापि ।

पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
विद्यापुत्त्रकलत्त्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्ज्जयेत् ॥

तथा ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसे तथा ।
गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्दहिर्भवेत् ॥

बौधायनः ।

विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ।
वर्षमर्द्धं तदर्द्धञ्च नेत्याहुस्तिलतर्पणम् ॥

एतस्य क्वचिदपवादमाह वशिष्ठः ।

उपरागे पितुः श्राद्धे अमायाञ्चैव संक्रमे ।
निषिद्धेऽपि हि सर्व्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

मघायुगादिभरणीतीर्थपर्व्वविशेषतः ।
तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

तथा ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति त्रिस्थलीसेतौ ।

सङ्ग्रहे तु ।

कठाः काण्वाश्च जाबाला ये च वाजसनेयिनः ।
सतिलं तर्पणं कुर्य्युर्निषिद्धेषु दिनेष्वपि ॥

उद्धृतोदकतर्पणे तु विशेषस्तत्रैव ।

यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् सम्मिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

अन्यथा अनुद्धृतोदकतर्पणे ।

मार्ज्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्य्याद्वारिधारया ।
कुर्य्याच्चेद्वारिधाराभिस्तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रं कांस्यसमुद्भवम् ।
पितॄणां तर्पणे शस्तं मृन्मयन्तु परित्यजेत् ॥
षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्त्तितम् ।
मध्यमन्तु त्रिभागोनं* कनिष्ठं द्वादशाङ्गुलम् ॥

इति शिवरहस्ये ।

तर्पणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः ।

छायां यथेच्छंश्छरदातपार्त्तः
पयः पिपासुः क्षुधितो यथान्नम् ।
बालो जनित्रीं जननी च बालं
योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

---

* चतुर्व्विंशत्यङ्गुलमित्यर्थः ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्व्वाभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥

पतितसन्न्यासिजीवत्पितृकस्तु देवर्षिदिव्यपितृतर्पणं कृत्वा स्वपितृपित्रादिभ्योऽपि तर्पयेत्तदाह लौगाक्षिः ।

वृद्धौ तीर्थे च सन्न्यस्ते ताते च पतिते सति ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥

अविभक्तैरपि भ्रातृभिर्ब्रह्मयज्ञतर्पणे कार्य्ये ।

भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते ।
विभागे सति धर्म्मस्तु भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥
होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन ।
अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतङ्कृतम् ॥
पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्वि(जाति)जन्मनाम् ।
अग्निहोत्रं सुरार्चा च सन्ध्या तर्पणमेव च ।
जपस्तपस्तीर्थयात्रा कार्य्यमेव पृथक् पृथक् ॥

इत्याश्वलायनोक्तेः । अग्निहोत्रमत्र औपासनम् अग्निहोत्रस्य निषिद्धत्वात् ।

तर्पणक्रममाह वशिष्ठः ।

देवानां तर्पणं पूर्व्वमृषीणां तदनन्तरम् ।
ततो दिव्यपितॄणाञ्च स्वकीयानां ततः परम् ॥

व्यासः ।

पूर्व्वं पित्रादयस्तर्प्यास्ततो मात्रादयोऽपि च ।
ततो मातामहाश्चैव मातामह्यस्ततः परम् ॥

हेमाद्रौ ।

पितृमातृमातामहपितृव्यभ्रातरः सुताः।
पितृस्वसा मातुलाश्च तद्भगिन्यश्च यामयः॥
भार्य्यापितृव्यपुत्राश्च भ्रातृपुत्रास्तथैव च।
दुहिता श्वशुरश्चैव भानुका गुरवस्तथा॥
आचार्य्यः सुहृदः श्या(शा)ला उपाध्यायश्च पोषकः।
स्वामिनश्च सखायश्च मातापित्रोश्च बान्धवाः॥
आत्मनो बान्धवाश्चैव ज्ञाताज्ञाता यथाक्रमम्।
तर्पणे च गयाश्राद्धे तीर्थे महालये क्रमः* ॥ इति।

सङ्ग्रहे तु।

तातात्वात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं
स(स्त्रि)स्त्रीस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः।
तातात्वात्मभगिन्यपत्यधवयुग्जायापितासद्गुरुः
शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे॥ इति।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रिय एकैकमञ्जलिम्।

इत्युक्तं तत्र विशेषमाह शालङ्कायनः।

मातृमुख्यास्तु यास्तिस्रस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन्।
त्रींस्त्रींश्चैव तथान्यासां दद्यादेकैकमञ्जलिम्।
सपत्न्याचार्य्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जलीन्॥

सपत्नी सपत्नमाता आचार्य्यः प्रसिद्धः पत्नी आत्मनः।

स्वस्य मातरि जीवन्त्यां सप(त्नी)त्नजननी मृता।
तर्पयेत्केवलामेकां पुत्रिणीं वाप्यपुत्रिणीम्॥

---

* तीर्थे चैव महालये। अयमेव पाठः समीचीनः।

तथा ।

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥

इति हेमाद्रौ जातूकर्ण्योक्तेरयं विशेषः। मातामहतर्पणानन्तरं मातृवर्गस्य तर्पणं कार्य्यमिति केचित्। तन्न ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातॄणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥

इति हेमाद्रौ तन्निषेधात्। न चैतदन्यविषयम् ।

पितृभ्यस्तर्पणं कुर्य्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो माताम(हानाञ्च)हेभ्यश्च क्रम एष हि तर्पणे ॥

इति हारीतोक्तेः। तर्पण इत्युपलक्षणात् पिण्डदानादावपि एवमेव ज्ञेयम् ।

प्रयोगक्रममाह यमः ।

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रमतः परम् ।

श्राद्धेषु तर्पणे चैव विधिरेष सनातनः ॥

वशिष्ठः ।

सम्बन्धमनुकीर्त्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् ।

वस्वादिरूपं (सङ्कीर्त्त्य) सञ्चिन्त्य स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥

योगी तु ।

तृप्यत्विति समुच्चार्य्य तृप्यतामित्यथापि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥

असुं तर्पयामीति वा प्रयोगः ।

नामान्ते तर्पयामीति त्वादावोमिति च ब्रुवन्।

इति कात्यायनोक्तेः। तथाच 'यथासूत्रं प्रयोगव्यवस्था द्रष्टव्या।

यमतर्पणन्तु काम्यं दिनविशेष एव।

तदाह वृद्धमनुः।

यां काञ्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी।
यमुनान्तु विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः॥
यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च॥
औ(ड़ु)दुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः॥
इत्येतैर्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोऽन्तकैः।
तर्पयित्वा यमं देवं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥ इति।

स्कान्दे तु।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यामङ्गारकदिनं यदि।
तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्(यमुनामपि)यमनामभिः॥

इत्युक्तम्। यमतर्पणं वाजसनेयिनां नित्यं न तु काम्यम्। तत्-सूत्रे नित्यत्वेन विधानादिति केचित्।

सर्व्वतर्पणान्ते ब्रह्मवैवर्त्ते विशेष उक्तः।

यत्रक्वचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम्।
तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्॥

सङ्ग्रहे तु।

आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं* देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्तु पितरः सर्व्वे मातृमातामहादयः ॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥

एवमुक्तविधिना सन्तर्प्य वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य स्थले अपसव्येनैव पी(निष्पी)ड़येत् ।

तदाह पराशरः ।

एवं हि तर्पणङ्कृत्वा सर्व्वेषां विधिवद्द्विजः ।
निष्पीड़येत्स्नानवस्त्रं तिलदर्भसमन्वितम् ॥
न पूर्व्वं तर्पणाद्वस्त्रं न चाम्भसि न पादयोः ।
शिलास्वधोदशं नैव द्विगुणं त्रिगुणं न वा ।
एतेषु पीड़यन् वस्त्रं राक्षसीं कुरुते क्रियाम् ॥

यत्तु ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रमे श्राद्धवासरे ।
वस्त्रं निष्पीड़येन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥ इति ।

तत् समन्त्रनिष्पीड़ननिषेधपरम् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

ए(ये)के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते (तृप्यन्तु) गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीड़नोदकम् ॥ इति ।

अथ श्राद्धाङ्गतर्पणे विशेषः कथ्यते ।

प्रयोगपारिजाते ।

---

* आब्रह्मभुवनाल्लोका इत्यस्मत्तर्पणपद्धतौ पाठः ।

दर्शे तिलोदकं पूर्व्वं पश्चाद्दद्यान्महालये ।
मातापित्रोः क्षये पूर्व्वं न पश्चात्तु परेऽहनि ।
वर्षै(र्गै)कस्य क्षयो येषामन्येषान्तु विवर्ज्जयेत् ॥

वृद्धशातातपः ।

पूर्व्वं तिलोदकं दत्त्वा ह्यामश्राद्धं समाचरेत् ।
प्रत्यब्दे न भवेत्पूर्व्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥

हारीतोऽपि क्षयाहं प्रकृत्याह ।

ततः परेऽह्नि कुर्व्वीत तर्पणं पुरुषः सुधीः ।
तच्छेषैस्तिलदर्भैस्तु प्रातः स्नात्वा सुधासमम् ॥

गार्ग्यः ।

परेद्युः श्राद्धकृन्मर्त्यो यो न तर्पयति पितॄन् ।
अतृप्ताः पितरस्तस्य शापं दत्त्वा व्रजन्ति ते ॥
स्नात्वा तीरं समासाद्य उपविश्य कुशासने ।
सन्तर्पयेत्पितॄन् पूर्व्वान् स्नात्वा वस्त्रञ्च धारयेत् ॥

इदन्तु श्राद्धे देवताभूतपितृविषयम् । तेन नित्यतर्पणं बहुदेवत्यं श्राद्धदिने यथाकालं भवत्येव । अतएव

निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात् क्षयाहे तिलतर्पणम् ।

इति वचनं युज्यते नित्यतर्पणविषयत्वेन । अन्यथा क्षयाहे तर्पणमेव नास्तीति कुत्र प्रतिप्रसवः स्यादित्युक्तं प्रयोगरत्ने नारायणभट्टैः । महालयश्राद्धे तु देवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा श्राद्धं कुर्य्यात् । श्राद्धानन्तरन्तु श्रा(द्धे)द्धदेवताभूतपितॄनेव तर्पयेत् । क्षयाहे तु नित्यतर्पणं पूर्व्वमेव कार्य्यम् । श्राद्धाङ्गभूततर्पणं द्वितीयदिने सन्ध्या-

वन्दनात् पूर्व्वमेव कार्य्यं तथैव शिष्टाचारात् ।

तथा ।

पञ्चश्राद्धन्तु निवर्त्त्य तर्पणं स्याद्दिने दिने ।
सक्रान्महालये दद्यात्परेऽहनि तिलोदकम् ॥
जीवमानः पिता यस्य माता यदि विपद्यते ।
मातुः श्राद्धं सुतः कुर्य्यान्न कुर्य्याच्छ्राद्धतर्पणम् ॥

इति सङ्ग्रहे । श्राद्धतर्पणं श्राद्धाङ्गतर्पणमित्यर्थः ।

वृद्धिश्राद्धादौ तु नास्त्येव ।

वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।
मासानुमासिके चैव न कुर्य्यात्तिलतर्पणम् ॥

इति गार्ग्योक्तेः । तीर्थप्राप्तौ तु स्वशाखोक्ततर्पणङ्कृत्वा देवा यक्षास्तथा नागा इत्यादि*पुराणोक्तमन्त्रैर्देवान् सन्तर्प्य सनकश्च सनन्दश्च इति मन्त्रेण† ऋषीन् सन्तर्प्य अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या इत्यादि पितृतर्पणं कुर्य्यादिति त्रिस्थलीसेतावुक्तम् ।

तर्पणफलमाह शङ्खः ।

---

* देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः ।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो ज(जि)म्भगाः खगाः ॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥

† सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
सर्व्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा ॥

एवं यः सर्व्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः।

स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपं निरामयम्॥ इति।

अकरणे निन्दोक्ता कात्यायनेन।

अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्तीति।

तर्पणानन्तरं जले देवतार्च्चनमाह योगी याज्ञवल्क्यः।

निष्पीड्य स्नानवस्त्रन्तु आचम्य विधिवत्ततः।

देवानामर्च्चनं कुर्य्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः॥

ब्रह्मवैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैर्मन्त्रवारुणैः।

तल्लिङ्गैरेव मन्त्रैस्तु अर्च्चयेत्सुसमाहितः॥

अप्स्वग्नौ हृदये सूर्य्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च।

षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्च्चनं मुनिभिः स्मृतम्॥ इति।

तल्लिङ्गा मन्त्रा ब्रह्म जज्ञानमित्यादयः।

अत्रावसरे नवग्रहपूजां केचिदिच्छन्ति। ततः सूर्य्यायार्घ्यं दद्यात्।

तदुक्तं नृसिंहपुराणे।

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम्।

उत्थाप्य मूर्द्धपर्य्यन्तं गायत्रीमन्त्रमुच्चरन्॥ इति।

योगी।

ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यृचा*।

---

* हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्॥

१०अ. २४म. यजुः।

स्वयंभू*रित्युपस्थाय सूर्य्यस्येति प्रदक्षिणम् ।
आवृत्य च नमस्कुर्य्याद्दिशो दिग्देवता अपि ॥

तत्प्रयोगस्तु ॐ प्राच्यै दिशे नमः ॐ इन्द्राय नम इत्यादिकरूपो ज्ञेयः । एवमुक्तविधिना स्नानादि कृत्वा कलसमुत्तमोदकेनापूर्य्य पात्रहस्तो गृहं व्रजेत् ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।
पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्च्चयेत् ॥ इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
मध्याह्नस्नानादिविधानम् ।

अथ गृहे देवतार्च्चनविधिः ।

तत्र ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।
पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वीत देवतानां समर्च्चनम् ॥

इति मरीचिवचनात् पूर्व्वाह्णो देवतार्च्चनस्य मुख्यः कालः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्च्चयेत् ।
वैश्वदेवं ततः कुर्य्याद्बलिकर्म्म तथैव च ॥

इति कूर्म्मपुराणोक्तो मध्याह्नकालो गौणः ।

---

* स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्च्चोदा असि वर्च्चो मे देहि ।
सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते ॥ २अ. २६म. यजुः ।

नारदीये तु ।

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।
यथा सन्ध्या स्मृता नित्या देवपूजा तथा बुधैः ॥
अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।
मध्याह्ने चैव सायञ्च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥ इति ।

पूज्यदेवताश्च निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्य्यमग्निं गणाधिपम् ।
दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्च्चयेत् ॥

पाद्मेऽपि ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः ॥

कौर्म्मे ।

न विष्ण्वाराधनादन्यद्विद्यते कर्म्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं विष्णुमाराधयेन्नरः ।
तस्मिन्नाराधिते देवे सर्व्वमाराधितं भवेत् ॥ इति ।

पञ्चायतनस्थापनक्रम उक्त आचारदीपे ।

शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे-
भास्येनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।
देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे-
नार्य्याः शङ्करभागतोऽतिशुभदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः ॥

प्रधानस्य शङ्करभागतः । इनः सूर्य्यः । आर्य्या शक्तिः । ऐशान्यादिक्रमेणेत्यर्थः । शेषं प्रसिद्धम् ।

न्यासमाह योगी ।

अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्ज्जन्याञ्च महीधरम् ।
मध्यमायां हृषीकेशमनामिक्यां त्रिविक्रमम् ॥
कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं करमध्ये च माधवम् ।
हस्तन्यासो मया प्रोक्तो द्विजानां पावनः परः ॥
अग्नौ हुतञ्चेन्दवञ्च देवतार्च्चनमेव च ।
हस्तन्यासप्रसादेन सर्व्वं भवति चाक्षयम् ॥

शारदातिलके ।

भूतशुद्धिं तथा प्राणप्रतिष्ठां मातृकास्ततः ।
सन्ध्यादौ तु सकृत्कृत्वा न कर्त्तव्याः पुनः पुनः ॥ इत्युक्तम् ।

अथ अङ्गन्यासः ।

करयोः पादयोर्जान्वोः कट्योर्नाभौ हृदि क्रमात् ।
कण्ठे बाह्वोर्मुखे नेत्रे मूर्द्ध्नि वामादितो न्यसेत् ॥

अयं प्रत्यृचं पुंसूक्तन्यासः ।　षड़ङ्गन्यास इत्येके ।

षड़ङ्गन्यास इत्येके त्वङ्गः षड़ृच उत्तरे ।
यथात्मनि तथा देवे न्यासञ्च परिकल्पयेत् ॥
ओङ्कारपूर्व्वकैर्मन्त्रैः षोड़शभिः पृथक् पृथक् ।
न्यासेन तु भवेत्सोऽपि स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
स्नानं वस्त्रोपवीतेन गन्धमाल्यादिभिः क्रमात्* ॥

---

* वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्यादि च क्रमात् । अयमेव समीचीनः पाठः, तृतीयान्तपदयोरनन्वयात् ।

धूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम्।
षोड़श्योद्वासनं कुर्य्यादेष नारायणो विधिः* ॥
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्।
अर्घ्ये स्नाने तथा वस्त्रे उपवीतोपहारयोः ॥ इति।

आगमदीक्षावतस्तु तदागमोक्तप्रकारेण न्यासान् कृत्वा वैदिक-तान्त्रिकमिश्रमार्गेण पूजा कार्य्या। तदुक्तमेकादशस्कन्धे।

वैदिकं तान्त्रिकं मिश्रं त्रिविधं तत्र मिश्रकम्।
उत्तमं सर्व्वपूजानां विष्णुभक्तस्य माधव ॥ इति

अत्रोपयुक्तं लिख्यते।

प्रक्षाल्य पादावाचम्य देवतायतनं विशेत्।
समासीनस्तु सङ्कल्प्य पात्रासादनमाचरेत्।
आराधकः स्वस्य पुरः शङ्खस्थापनमाचरेत् ॥
यः शङ्खं भुवि संस्थाप्य पूजयेत् पुरुषोत्तमम्।
तस्य पूजां न गृह्णाति तस्मात्पीठं प्रकल्पयेत् ॥
शङ्खोदकं सदा पुण्यमतिप्रियतमं हरेः।
उद्धरिण्या जलङ्ग्राह्यं नाप्सु शङ्खं निमज्जयेत् ॥
शङ्खस्य पृष्ठसंलग्नं पयः पापकरं ध्रुवम्।
तेन न स्नापयेद्देवं पूजनात्पापसम्भवः ॥
सञ्छाद्य सितवस्त्रेण लिङ्गं संशोधितैर्जलैः।
सुवर्णताम्ररजतपात्रस्थैः शङ्खसंस्थितैः।
यद्वा नूतनमृत्पात्रसंस्थितैः स्नपयेच्छिवम् ॥

---

* षोड़श्या तत्संख्यया पुरुषसूक्तीयया ऋचा इत्यर्थः।

इत्यादित्यपुराणे पूर्व्वाध्याये उक्तम् ।

नारदीये ।

आत्मनो दक्षिणे भागे तुलस्यादि निधापयेत् ।
घृतदीपञ्च तत्रैव तैलस्य तु विपर्य्ययः ॥
वामभागे जलैः पूर्णं शङ्खमेव निधापयेत् ।
यथा देहे तथा देवे मन्त्रन्यासं समाचरेत् ॥

न्यासनिषेधः स्थावरपरः ।

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।
उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्च्चने ।
अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ॥

इति भागवतोक्तेः ।

तथा ।

द्विजानामेव नान्येषां शालग्रामशिलार्च्चनम् ।
स्त्रीणाञ्चैवाथ शूद्राणां विप्रहस्तेन पूजनम् ॥
स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।
स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा ॥

इति बृहन्नारदीये ।

कौर्म्येऽपि ।

ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छ्रेय इच्छती ।
सनाथा मृतनाथा वा तस्या नास्तीह निष्कृतिः ॥ इति ।

लिङ्गस्पर्शनिषेधोऽपीदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गविषयः ।

तथाहि नारदीये ।

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्यथाविधि।
ततः प्रभृति शूद्रश्च योषिच्चापि न संस्पृशेत्॥
दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रीणामपि तथैव च।
लिङ्गे स्वगुरुणा दत्ते पूजा नान्यत्र सा स्मृता॥

इति नन्दिपुराणोक्तेः स्त्रीशूद्राणां पार्थिवलिङ्गादिपूजाधिकारो ज्ञेयः।

यत्तु।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम्।
देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट्॥ इति॥

तत् शालग्रामादिविषयमिति सर्व्वमनवद्यम्।

निर्म्माल्योद्वासनं प्रातः कार्य्यमित्युक्तं नारदपञ्चरात्रे।

यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं
निर्म्माल्यमीशस्य निराकरोति।
न तस्य दुःखं न दरिद्रता च
नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम्॥

क्रियासारे।

मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत्।
अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यग्राभ्यां निर्म्माल्यमपनोदयेत्॥

ग्राह्यपुष्पाणि नृसिंहपुराणे।

पुष्पैररण्यसंभूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः।
अपर्य्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्ज्जितैः॥
आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धरिम्।

शमीपुष्पं विल्वपुष्पं चम्पकं तगरं तथा ॥
करवीरं तथा श्वेतं पाटलं कुशपुष्पकम् ।
वनमालाऽप्यशोकञ्च सेवती कुब्जमालती ॥
त्रिसन्ध्यञ्च तथा श्वेतं कुन्दञ्च शतप(पा)त्रकम् ।
मल्लिका चैव जाती च सर्व्वपुष्पाद्विशिष्यते ॥

प्रयोगपारिजाते व्यासः ।

प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् ।
कारयेत्पर्व्वदिवसे यदि वा मलधारणम् ॥

तथा ।

जातीपुष्पसहस्रेण दद्यान्मालां सुशोभनाम् ।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
अपामार्गं भृङ्गराजं शमीपत्रञ्च खादिरम् ।
दूर्व्वां च कुशपत्रञ्च दमनं मरुकं तथा ॥
ततः श्रेष्ठं विल्वपत्रं ततस्तु तुलसी वरा ।
एतेषाञ्च यथालाभं पत्रैरभ्यर्च्चयेद्धरिम् ॥
पुष्पेषु कलिका वर्ज्या ग्राह्यं कमलचम्पकम् ।
स्नातेन तुलसी ग्राह्या नान्यथा राजवल्लभा ॥
अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा देवार्थे पितृकर्म्मणि ।
तत्सर्व्वं निष्फलं याति पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति पाद्मे ।

अथ वर्ज्यपुष्पाणि विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।

अन्यायतनजातानि कण्टकोनि तथैव च ॥
रक्तान्यकालजातानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
श्मशानजातपुष्पाणां दानं देवे विवर्ज्जयेत् ॥
कृकराख्यस्य पुष्पाणि तथा धुस्तू(धत्तू)रकस्य च ।
कृष्णञ्च कुटजञ्चार्कं नैव देयं जनार्द्दने ॥

शिवस्य वर्ज्यपुष्पाणि प्रसाददीपिकायाम् ।

जपा बन्धूकसिन्दूरं तथा नैसन्धिकी शुभे ।
मदन्ती केतको यूथो मालती कुटजानि च ॥
वर्व्वरो सर्ज्जपत्रो च तथाच कुमुदद्वयम् ।
आनीतं नार्पयेच्छ(म्भो:)म्भौ प्रमादादपि दोषकृत् ॥

स्कान्दे तु ग्राह्यान्युक्तानि ।

वार्हतं कर्णिकारञ्च करवीरं तिलस्य च ।
विल्वपत्रञ्च कह्लारमर्कं मन्दारमेव च ॥
नीलोत्पलञ्च रक्तञ्च कमलं पद्मसंज्ञकम् ।
कदम्बञ्च कुसुम्भञ्च अशोकं वकुलं तथा ।
एवमादीनि पुष्पाणि विशिष्टानि शिवार्च्चने ॥

काशीखण्डे ।

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
चन्दनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्वेक एव हि ।
यक्षकर्दम इत्येष समस्तसुरवल्लभः ॥

गारुड़े ।

कर्पूरं चन्दनं दर्भं कुङ्कुमञ्च समांशकम् ।

सर्व्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तामरवल्लभम् ॥

देवीपुराणे विशेषः ।

शिवे विवर्ज्जयेत्कुन्दमुन्मत्तञ्च ह(रेः)रौ सदा ।

देवीना(म)ञ्चार्कमन्दारावादित्ये तगरं तथा ॥

आचारदीपेऽपि ।

अक्षतैर्नार्च्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणेश्वरम् ।

दूर्व्वाभिर्नार्च्चयेद्दुर्गां न केतक्या महेश्वरम् ॥

जलं पर्य्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।

तुलस्यगस्त्यविल्वानि गङ्गावारि न दुष्यति ।

न निर्म्माल्यं हेमपुष्पमर्पयेदर्पितं सदा ॥ इति ।

तथा ।

वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च ।

एरण्डपत्रैरानीतं तस्य पूजा च निष्फला ॥

योऽर्च्चयेद्विधिवद्भक्त्या परानीतैश्च साधनैः ।

पूजाफलार्द्धमेवास्य न समग्रफलं लभेत् ॥

शौनकोऽपि ।

उत्तमा वनजा पूजा क्रयक्रीता तु मध्यमा ।

अधमा याचिता पूजा चौर्य्येणैव तु निष्फला ॥

चौर्य्यदोषः शूद्रस्य न द्विजस्य । तदुक्तं मिताक्षरायां याज्ञ-वल्क्येन ।

ग्रासेच्छया गोप्रचारो भूमोराजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैधपुष्पाणि सर्व्वतः स्ववदाहरेत् ॥

तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अनापृच्छन् हि गृह्णानः शूद्रो वै दण्डमर्हति ॥ इति ।

तुलसीग्रहणे निषिद्धदिवसादि कालनिर्णये ।

भा(नु)नौ भार्गवभौमे च व्यतीपाते च वैधृतौ ।
संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः ।
तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥

वैष्णवस्य तु विशेषः स्कान्दे ।

न च्छिन्द्यात्तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ।
अन्येष्वपि निषिद्धेषु चिनुयात्तुलसीं सदा ॥ इति ।

गारुडेऽपि ।

भानुवारं विना दूर्व्वां तुलसीं द्वादशीं विना । इति ।

तुलसीग्रहणमन्त्रस्तु ।

तुलस्यमृतजन्मा(नामा)सि सदा त्वं केशवप्रिये ।
केशवार्थे विचिन्वानि(चिनोमि त्वां) वरदा भव शोभने ॥

अथ विल्वादीनामनिर्म्माल्यत्वदिनसंख्योच्यते । वृहदाह्निके ।

विल्वापामार्गजातीतुलसिश(स)मिशताकेतकीभृङ्गदूर्व्वा-
मन्दाम्भोजाहिदर्भा मुनितिलतगरब्रह्मकह्लारमल्लः ।
चम्पा(पद्मा)श्वारातिकु(न्ती)म्भोदमनमरुवका
विल्वतोऽहानि शस्ताः*-
स्त्रिंशत्२०लेर२का१र्य६रो६शो११दधि४निधि८वसु८भू१-
भू१यमा२ भूय एवम् ॥

---

* अस्यार्थः । मन्दी मन्दारः । शता शतावरी । अहिर्नागकेशरः । मुनिरगस्त्यः ।

भारते दानधर्म्मे ।

हरिचन्दनकस्तूरीकर्पूरैः केसरान्वितम् ।
गन्धं दद्यात्प्रयत्नेन दुष्टगन्धान् विवर्ज्जयेत् ॥
गन्धेन देवास्तृप्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ।
नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम् ।
निर्य्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः ॥
निर्य्यासाः शल्लकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्व्वेषामिति निश्चयः ॥
अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
दैत्यानां शल्लकीयश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥
अथ सर्ज्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
फलितो रससंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥
दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
यथा येन यदा चैव प्रदेयो यादृशश्च सः ॥
ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्द्ध्वगश्चापि वर्ण्यते ।
प्रदानं तेजसां यस्मात्तेजो वर्द्धयति नृणाम् ॥
अन्धं तमस्तमिस्रञ्च दक्षिणायनमेव च ।
विनाशयति तत्सर्व्वं तमसश्चैव भेषजम् ॥

अश्वारातिः करवीरः । कुम्भी पाटला । विल्वमारभ्य अहिपर्य्यन्तं गणयित्वा दम्भमारभ्य पुनस्त्रिंशदादि गणयेत् । एतद्दिनोत्तरं पर्य्युषिता..त्यर्थ इति पदार्थादर्शः ।

आलोकदानाच्चक्षुष्मान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः।
दीपान्दत्त्वा नोपहिं(स्ये)स्यान्न हरेन्नोपनाशयेत्॥
दीपहर्त्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः।
हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः॥ इत्यादि।

तथा।

स्नाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा।
घण्टानादं प्रकुर्व्वीत तथा नीराजनेऽपि च॥
वनस्पतीति मन्त्रेण* देवपादे च धूपयेत्।
धूपयेद्व्यजनेनैव न करेण न वाससा॥
तुलसीरहितं पुष्पं हृदि शल्यं समार्पितम्।
तुलसीमञ्जरी ग्राह्या तदभावे तु पल्लवः॥
तदभावे तु पत्रं स्यात्तदभावे तु काष्ठकम्।
तदभावे तु मूलं स्यात्तदभावे तु मृत्तिका।
मृत्तिकाया अभावे तु तुलसीशब्द उच्यते॥
स्वयं निर्व्वापितं दीपमाजिघ्रन्ति सुरारयः।
तस्मान्निर्व्वापयेद्दीपं देवानां प्राणतुष्टये॥
पूजाकाले तु नैवेद्यं न चेत्पुष्पादिनैव तु।
कल्पनीयं यथा चोक्तं हरिणैवार्ज्जुनाय वै॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः॥ इति गीतायाम्।

---

* वनस्पतिरसो(दिव्यो)त्पन्नो गन्धाढ्यः सुमनोहरः।
मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम्॥

वशिष्ठः ।

उपादेयानि शाकानि भक्ष्याणि च फलानि च ।
सुपक्वानि सुहृद्यानि पवित्राणि निवेदयेत् ॥
कदली कारवल्ली च पटोली बृहतीद्वयम् ।
कुष्माण्डं कुटजञ्चैव उर्व्वारुद्वयमेव च ॥
पनसं नारिकेलञ्च धात्री च बदरीफलम् ।
कपित्थं क्षुद्रवृन्ताकमाम्रमाम्रातकं तथा ॥

अपवित्राणि तु स एवाह ।

कोद्रवाणि कुलित्थानि निष्पावञ्च मसूरकम् ।
कृष्णानि यावकल्यानि मूलकं तिलपिष्टकम् ।
एतानि वर्ज्जयेन्नित्यं हरेर्नैवेद्यवेदने ॥

पञ्चरात्रे ।

पाकसंस्थान्हविर्भाण्डान् वारिभिः क्षालितान् बहिः ।
तद्गस्मभिस्त्रतुर्दिक्षु कृत्वोर्द्ध्वाकारपुण्ड्रकान् ॥
देवस्य दक्षिणे पार्श्वे नीत्वा फलकभूमिषु ।
सुवर्णादिषु पात्रेषु परिस्थाप्यार्पयेद्धरेः ॥
न पिबेच्छङ्खतोयञ्च न च भूमौ विनिक्षिपेत् ।
न सम्प्रोक्षेत नैवेद्यं भुक्त्वा वै वाघवान् भवेत् ॥
तस्मात् कुम्भोद्धृतेनैव नैवेद्यं प्रोक्षयेद्बुधः ।
ततः प्राणाद्याहुतयो* दातव्याः परमात्मनि ॥

---

* प्राणाद्याहुतयो यथा—प्राणाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, समानाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा इति।

मूलमन्त्रं जपेदत्र ततो नारायणात्मकम्।
अष्टोत्तरशतञ्चैव अष्टाविंशतिमेव वा॥
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्।
धूपे दीपे च पाद्ये च ताम्बूले दन्तधावने॥
घण्टानादं विना धूपं न विद्वान् दातुमर्हति।
दीपोपचारं नैवेद्यं घण्टास्वनसमन्वितम्॥
चतुरष्टाङ्गुलोत्सेधं दीपवर्त्तिसमन्वितम्।
उच्चैरादाय हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम्।
त्रिः परिभ्राम्य देवेशं वहिरेनं ततः क्षिपेत्॥
नीराजने महाविष्णोर्मुखं सूर्य्य(शत)समप्रभम्।
ये पश्यन्ति महाभागास्तेषां पुण्यमनन्तकम्॥
कोव्यो वै ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः।
दहत्यालोकमात्रेण विष्णोरारात्रिकं(रत्रिकं) सदा॥ इति।

तत्रैव।

आवाहनञ्चासनञ्च सान्निध्यं सन्निरोधनम्।
अर्घ्यञ्चाचमनञ्चैव गन्धपुष्पविभूषणम्।
दद्याद्देवोपचारांस्तु सर्व्वेभ्यश्च पृथक् पृथक्॥
सदावरणसंस्थेभ्यः स्वाहान्तैः स्वस्वनामकैः।
धूपदीपादिकं तेषां तत्सर्व्वं विष्णुना सह॥ इति

अथ विष्णुशक्तयः।

विमलोत्क(र्पि)र्षणी ज्ञाना क्रियायोगा तथैव च।
प्रह्वी सत्या तथेशानाऽनुग्रहा विष्णुशक्तयः॥

अथ शिवस्य ।

वामा ज्येष्ठा तथा गौरी कला कलविकर्णिका ।
विकरिण्याह्वया प्रोक्ता बलाबलविकर्णिका ।
मनोन्मनीति सम्प्रोक्ताः शैवपीठस्य शक्तयः ॥

अथ गणेशस्य ।

तीव्राख्योज्ज्वलिनो नन्दा भोगदा कामरूपिणी ।
उग्रा तेजोवती सत्या नवमी विघ्ननाशिनी ॥

अथ सूर्य्यस्य ।

सूक्ष्मा जया च भद्रा च विभूतिर्विमला तथा ।
अमोघा वैद्युती चेति नवमो सर्व्वतोमुखी ॥

अथ दुर्गायाः ।

विभूतिरुन्नतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्त्तिश्च सन्नतिः ।
व्यष्टिरुत्कृष्टिर्ऋद्धिश्च दुर्गाशक्तय उदाहृताः ॥

तथा द्वादश्यां हरेः स्नानोपचारो न कार्य्य इत्युक्तं नृसिंहपरिचर्य्यायाम् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् सुकृतन्तु पुरार्ज्जितम् ।
नश्यति द्वादशदिने हरेर्निर्माल्यलङ्घनात् ॥

इति पाद्मोक्तेः । न चैतत् निर्माल्यलङ्घनविषयं तस्य सर्व्वदैवसम्बन्धिनः सर्व्वदा निषिद्धत्वेन हरिद्वादशीपदयोर्वैयर्थ्यापत्तेः ।

स्नानं यो हरये दद्याद्द्वादश्यां वैष्णवो दिवा ।
पञ्चपूजाफलं तस्य वाष्कलेयापगच्छति ॥

इति पञ्चरात्रे स्पष्टमभिधानात् । दिवानिषेधाद्रात्रावभिषेको

द्वादश्यामिति गम्यते। दमनकपवित्रारोपणद्वादश्योस्तु रात्रावपि नाभिषेकः।

दमनद्वादशी चैव पवित्रारोपणी तथा।
न स्नानं हरये दद्याद्रात्रावपि कदाचन॥

इति स्मृतेः। कार्त्तिकद्वादश्यां प्रातःस्नपनमुक्तं निर्णयामृते।

प्रातरुत्थाय मतिमान् विष्णोः स्नानं प्रकल्पयेत्।
दध्ना चीरेण मधुना तथा गन्धोदकेन च॥ इति।

नैवेद्यपात्रमुक्तं स्कान्दे।

सौवर्णं (हैरण्यं) राजतं ताम्रं कांस्यं पालाशपत्रकम्।
नैवेद्यायाब्जपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम्॥
भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च चोष्यं पेयं गुणान्वितम्।
दद्याच्छ्रीहरये नित्यं यद्यत्प्रियमथात्मनः॥
प्रक्षिप्य तुलसीं प्रोक्ष्य सप्तकृत्वोऽभिमन्त्रयेत्।
नैवेद्यं शङ्खतोयेन प्रोक्षयेन्न कदाचन॥
पानीयञ्चामृतीकृत्य परिस्राय निवेदयेत्।
ततो जवनिका कार्य्या मुहूर्त्तमनवेक्षणात्॥

आसीनो जपतीति नित्यपूजाप्रकरणे बोधायनोक्तेः।

गण्डूषार्थं जलं दत्त्वा दद्यादाचमनं ततः।
हस्तवासं सकर्पूरं मुकुटं भूषणानि च॥
कर्पूरैलादिसंयुक्तं ताम्बूलञ्च निवेदयेत्।
प्रदर्शयेदथादर्शं कल्पयेच्छत्रचामरे॥
महानीराजनञ्चैव पुष्पाञ्जलिमथ क्षिपेत्।

प्रदक्षिणनमस्कारान् कुर्य्याद्वै भक्तिपूर्व्वकम् ॥

पदात्पदान्तरं गच्छेत्करौ चलनवर्ज्जितौ ।

वाचा स्तोत्रं मनोध्यानं चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥

उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।

पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

यत्तु ।

रक्तं स्पृष्ट्वा गुदं स्पृष्ट्वा लिङ्गं स्पृष्ट्वा तथैव हि ।

स्त्रीणां वक्षःस्थलं स्पृष्ट्वा सा भूमिर्नश्यति ध्रुवम् ॥ इति ।

तन्नमस्कारव्यतिरिक्तविषयम् । नमस्कारे उरसेति विधानात् ।

एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके ।

चतस्रः केशवे दद्याच्छिवे चार्द्धप्रदक्षिणम् ॥

अर्द्धप्रदक्षिणमपि देवालये न गृहे तत्र वृषचण्डाद्यभावात् ।

ततो देवं स्तुवीत ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्व्वज ॥

नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ॥

देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ।

सर्व्वदा चरणद्वन्द्वं व्रजामि शरणं तव ॥

इत्यादि ऋग्विधानोक्तं स्तोत्रं प्रथमस्तवके पुरुषसूक्तविधाने द्रष्टव्यम् ।

एवं भगवन्तं प्रपूज्य ब्रह्मादीन् पूजयेत् ।

मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशाद्यर्च्चनं भवेत्।
गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्य्यक्रमाद्भवेत्॥

इत्याचारदीपोक्तेः।

तत्र मन्त्रः।

रमाब्रह्मादयो देवाः सनकाद्याः शुकादयः।
श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सर्व्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः॥ इति।

गणेशस्य तु वक्रतुण्डाय। सूर्य्यस्य तु चण्डांशवे। शक्त्यास्तु उच्छिष्टचण्डाल्यै इति दद्यात्।

अथ पूजापराधाः।

स्कान्दे।

नाङ्गुष्ठैर्मर्द्दयेद्देवं नाधःपुष्पैः समर्च्चयेत्।
कराग्रैर्न क्षिपेत्तोयं वज्रपातसमं भवेत्॥
शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके।
प्रक्षेपणं प्रकु(रुते)र्व्वीत ब्रह्महा स निगद्यते॥

गारुड़े।

पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेन्नरः।
शेषास्तु मस्तके धार्य्या इति वेदानुशासनम्॥

पादोदकस्वरूपन्तु।

उदकं चन्दनं चक्रं शङ्खश्च तुलसीदलम्।
घण्टा सूक्तं शिला ताम्रं नवभिश्चरणोदकम्॥ इति।
पावनं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम्।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्॥

स्कान्दे ।

विष्णुमूर्द्ध्नि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेन्नरः ।
अपर्य्युषितपापः स्याद्यावद्युगचतुष्टयम् ॥

तीर्थग्रहणप्रकारस्तु ।

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य प्रसार्य्य वामके करे ।
दक्षिणेन करेणाथ शङ्खोदकमथाददेत् ।
प्रक्षिप्य मस्तके विद्वांस्तीर्थं ग्राह्यं निवृत्ततः ॥
देवदेव जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।
देहि देव ममानुज्ञां तव तीर्थनिषेवणे ॥
लब्ध्वानुज्ञां ततस्तीर्थे पठेन्मन्त्रमिमं (ततः) बुधः ।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेव्यताम् ॥
अकालमृत्युहरणं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्व्वपापोपशमनं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघनाशनम् ।
तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥
स्नाने चाचमने चैव भोजनादौ तथैव च ।
तथैव भोजनस्यान्ते शालग्रामजलं पिबेत् ॥ इति ।

आदित्यपुराणे तु ।

अग्राह्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामस्य सम्पर्कात्सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥

इति विशेषोक्तेर्निषेधस्तु केवलपरोऽवगन्तव्यः । शिवैकभक्तस्य तु ग्राह्यमपि भवति ।

Bhawan's Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya Vidya
850

	Rs.	As.
Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Nirukta, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
*Nītisāra, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpa, Fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
Nyāyabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	5	0
Padumāwati, Fasc. 1-5 @ 2/-	10	0
*Pariçiṣṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prithvīrāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Prākṛta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ /1/8 each	1	8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3	12
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 7-10; II, 1-6; III. 1-7; IV. 1-6; V, 1-8 @ /10/ each	19	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Srauta Sutra Latyayan, Fasc. 1-9 @ /10/ each ...	5	10
*Ditto Asbalayana, Fasc. 4-11 @ /10/ each	5	0
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
*Taittreya Brahmana, Fasc. 6-25 @ /10/ each	12	8
Ditto Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Taittirīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each ...	11	14
*Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 7-19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ /1/4	7	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 2-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattvārthādhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ ...	1	14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ ...	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/		2
Upa		
Uv		
Val		
V		
*		
V		
*		
Y		
P		
S		
R		

Bhawan ... racharya ... Vidya

BHARTIYA VIDYA BHAWAN LIBRARY
Dist.
Acc.